

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Російсько-іранські відносини у 30-ті – 50-ті роки ХІХ століття»

Виконала: студентка V курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Шаманська Д. Ш.

Керівник: к.і.н., проф.
Духопельников В. М.

Рецензент:

Харків – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТУРКМАНЧАЙСКИЙ ДОГОВІР І ЙОГО РОЛЬ В РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ В 30 - 50-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	12
1.1. Російсько-іранські відносини в першій чверті ХІХ століття. Передумови, хід, завершення війни 1826 - 1828 рр.	12
1.2. ПІДПИСАННЯ, УМОВИ І ЗНАЧЕННЯ ТУРКМАНЧАЙСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ.....	18
1.3. РОЗГРОМ РОСІЙСЬКОЇ МІСІЇ У ТЕГЕРАНІ ТА СПОКУТНЕ ПОСОЛЬСТВО ХОСРОВ-МІРЗИ ДО ПЕТЕРБУРГУ.	21
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА РОСІЇ В ІРАНІ У 30-ТІ – НА ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ	27
2.1. ГЕРАТСЬКА КРИЗА ТА ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЙСЬКОЇ ТА БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЙ В ІРАНІ.	27
2.2. РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У 40-Х – НА ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	34
2.3. РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ СХІДНОГО ПИТАННЯ.....	40
Розділ 3. ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ РОСІЄЮ ТА ІРАНІ У 30-Х – 50-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ	43
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	61

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Російсько-іранські відносини сягають своїм корінням ще у XVI століття. На протязі кількох віків Іран був для Росії важливим політичним і торгово-економічним партнером. Але разом з тим, Росія і Іран були суперниками в стратегічно важливих для обох держав регіонах. Політичні, економічні та військово-стратегічні мотиви підштовхували Росію до розширення свого впливу на Середньому Сході.

XIX століття було насичене бурхливими подіями, які мали значний вплив на подальший розвиток російсько-іранських відносин та реалізацію зовнішньополітичної стратегії Російської імперії. У результаті перемоги Росії у двох російсько-перських війнах першої половини XIX століття, вона значно зміцнила свої позиції в Ірані, особливо на Півночі країни. Це мало значний вплив на розвиток російсько-іранського співробітництва наприкінці XIX – початку XX століття. Зокрема, в 1879 році була створена Перська козака бригада, якою командували російські офіцери. Її діяльність мала велике значення для протидії геополітичним цілям Британії у Персії. Також, Іран став важливим торговим партнером для Росії. Тому вивчення російсько-іранських відносин цього періоду має важливе значення для розуміння подальших подій російської історії.

Вивчення російсько-іранських відносин має важливе значення також для вирішення сучасних проблем та завдань.

Аналіз особливостей і характеру дипломатичних і торговельних відносин першої половини XIX ст. між Росією та Іраном може мати цінність для успішної реалізації планів російсько-іранського і українсько-іранського співробітництва на сучасному етапі.

У складній геополітичній ситуації, яка складається сьогодні на Близькому та Середньому Сході, Іран привертає до себе увагу не тільки Російської Федерації, але й інших держав, зокрема – Сполучених Штатів Америки, західноєвропейських країн, та ін. Тому вивчення російсько-іранських відносин в означений період, аналіз їх позитивних і негативних аспектів та

закономірностей, дозволить на основі цього досвіду виявляти шляхи вирішення сучасних проблем у міжнародних відносинах.

Об'єктом дослідження в роботі є російсько-іранські відносини.

Предметом дослідження є політика Російської імперії в Ірані у 30-ті – 50-ті роки XIX століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1828 року по 1854 рік. У цей період Іран доволі активно контактує з іноземними державами та входить у економічну та політичну взаємодію з ними. Даний відрізок часу відзначається врегулюванням конфліктів і інтенсифікацією співробітництва між Росією та Іраном.

Нижня межа обумовлена підписанням у 1828 році Туркманчайського мирного договору, який мав значний вплив на характер російсько-іранських відносин та започаткував новий етап розвитку політики Російської імперії в Ірані. Верхня хронологічна межа обумовлена підписанням російсько-іранської Конвенції про нейтралітет Ірану у Кримській війні 1853 – 1856 років.

Територіальні межі охоплюють Іран, Кавказ та закавказьке узбережжя Каспійського моря.

Метою дипломної роботи є розкриття сутності російської політики в Ірані в 30-ті – 50-ті роки XIX ст.

Для досягнення поставленої мети автор ставить перед собою наступні **завдання**:

- дослідити джерельну базу з даного питання;
- проаналізувати історичні праці, присвячені даній темі;
- коротко змалювати становище Росії та Ірану на початку XIX століття та динаміку їх відносин до підписання Туркманчайського мирного договору у 1828 році;
- проаналізувати процес укладення Туркманчайського договору, його умови та наслідки;

- розглянути відносини Росії і Ірану після укладення договору, висвітлити причини розгрому російської дипломатичної місії в Тегерані у 1829 році та врегулювання цієї ситуації;

- простежити розвиток російсько-іранських відносин напередодні та під час Гератського конфлікту, визначити його наслідки для Ірану;

- висвітлити вплив Британії на взаємини Росії і Ірану в досліджуваній період;

- розглянути російсько-іранське співробітництво у воєнній сфері у 30-ті – 40-і роки XIX століття;

- охарактеризувати торгово-економічні відносини Росії з Іраном у зазначений період.

Історіографічний огляд літератури.

Тема російсько-іранських відносин у XIX столітті вже протягом багатьох років викликає інтерес у дослідників.

Цінні матеріали про відносини Російської імперії з Іраном містяться у працях дореволюційних авторів, наприклад В. А. Потто¹, І. Н. Березіна².

У п'ятитомній роботі В. А. Потто «Кавказская война» висвітлюється історія багаторічних війн на Кавказі, етапи становлення російської влади в регіоні. В. А. Потто був генерал-лейтенантом, начальником генерального штабу Кавказької армії, він багато років присвятив докладному вивченню і аналізу кавказьких подій. Роботи написані на базі різноманітних джерел, які збирав автор, а саме – документів, військових хронік, архівних матеріалів тощо. Кожен том присвячений окремому періоду, зокрема у третьому томі «Персидская война 1826-1828 г.»³. Детально висвітлюються події російсько-перської війни 1826-1828 років та підписання Туркманчайського миру.

---

¹ Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях / В.А. Потто. - СПб.: В. Березовский, 1885-1912. Т. 1.164 с.; Т.2. 188 с.; Т.3. 176 с.

² Березин И.Н. Путешествие по Северной Персии. – Типография Губернского правления, 1852 г. 445 с.

³ Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях / В.А. Потто. - СПб.: В. Березовский, 1885-1912. Т.3. 176 с.

Дореволюційні роботи містять багато матеріалу з неопублікованих документів, преш за все – з архіву Міністерства закордонних справ. Але враховуючи час написання цих робіт, варто мати на увазі, що автори підходять до питання з великодержавницьких позицій російського царизму.

У радянській історіографії варто відзначити роботи Л. С. Семенова¹, Н. С. Кіняпіної², Ф. А. Абдуллаєва³, М. А. Ігамбердієва⁴, Б. П. Балаяна⁵. Торгово-економічні відносини між Росією та Іраном у зазначений період висвітлюються у працях Н. Г. Куканової⁶, Х. А. Атаєва⁷, О. І. Жигаліної⁸.

В роботі Л.С. Семенова «Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-х гг. XIX в.»⁹ висвітлюється боротьба європейських держав за гегемонію на Середньому Сході, дипломатичні та торгівельні зв'язки Англії та Росії з Іраном, Середньою Азією. Особливу увагу автор приділяє висвітленню економічної політики Росії та Англії в Ірані. Н. С. Кіняпіна, використовуючи значний фактичний матеріал, досить докладно висвітлює зовнішню політику Російської імперії у першій третині XIX століття, аналізує роль та місце Росії в міжнародних відносинах цього часу. Ф. А. Абдуллаєв висвітлює сутність колоніальної політики Англії у XVII-XIX століттях на Середньому Сході, а

¹ Семенов Л.С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-е годы XIX века / Л.С. Семенов. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1963. 142 с.; Семенов, Л.С. Россия и Англия. Экономические отношения в сер. XIX в. / Л. С. Семенов. - Л.: Наука, 1975. 168 с.

² Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века. – М.: Высшая школа, 1963. 282 с.; Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России: Вторая половина XVIII – 80-е гг. XIX в. – М.: Изд-во МГУ, 1984. 328 с.

³ Абдуллаев Ф. А. Из истории русско-иранских отношений и английской политики в Иране в начале XIX века / Ф. Абдуллаев. - Ташкент: Фан, 1971. 135 с.

⁴ Игамбердыев М. А. Иран в международных договорах первой трети XIX века / М.А. Игамбердыев. - Самарканд: Издательство государственного университета, 1961. 267с.

⁵ Балаян Б. П. Кровь на алмазе «Шах»: трагедия А. С. Грибоедова. — Ереван: Айастан, 1983. 179 с.; Балаян, Б. П. Международные отношения Ирана в 1813-1828 гг. / Б. П. Балаян. - Ереван: Академии наук Армянской ССР, 1967. 325 с.

⁶ Куканова Н. Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII – первой половине XIX в. (по материалам русских архивов). Саранск: Мордов. книж. изд-во, 1977. 286 с.

⁷ Атаев Х.А. Торгово-экономические связи Ирана с Россией в XVIII - XIX в. / Х. А. Атаев. -М.: Наука, 1991. 286 с.

⁸ Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке (XIX- начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций / О.И. Жигалина. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. 166 с.

⁹ Семенов Л.С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-е годы XIX века / Л.С. Семенов. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1963. 142 с.

також взаємовідносини Росії та Ірану. М. А. Ігамбердієв у своїй монографії на базі численних архівних документів та з залученням зарубіжних джерел, аналізує міжнародне положення Ірану у першій третині ХІХ століття та роль Англії у російсько-перських війнах. У цих роботах на базі багатого фактичного матеріалу висвітлюється широка панорама відносин між Росією та Іраном та політика Росії у регіоні в першій половині ХІХ століття. Автори не обмежуються тільки описом військових подій і дипломатичної історії, у роботах розкриті причини і мотиви зовнішньої політики Росії та інших держав, що змагалися з нею на Кавказі і на Близькому і Середньому Сході.

Важливе значення мають роботи М. С. Іванова¹, Н. А. Кузнецової², А. В. Фадєєва³.

У роботі М. С. Іванова «История Ирана» викладено матеріал з історії Ірану від найдавніших часів до сучасності. Автор використовував радянську, російську, іранську та європейську літературу, а також широке коло джерел з історії Ірану.

У сучасній історіографії можна виділити монографію Л. М. Кулагіної та Є. В. Дунаєвої «Граница России с Ираном (история формирования)»⁴. Великий обсяг матеріалу наявний у роботі Кулагіної Л. М. «Росія та Іран»⁵. Це перше сучасне дослідження, присвячене маловідомим сторінкам російської зовнішньої політики (з кінця ХVІІІ століття до 1917 року), що дає уявлення про мотиви, характер і результати російсько-іранських дипломатичних і торгово-економічних відносин даного періоду, написане в основному на архівних матеріалах, ряд з яких вводиться в науковий обіг вперше.

¹ Иванов М.С. История Ирана, М.: Изд-во МГУ, 1977. 497 с.; Иванов, М.С. Очерк истории Ирана / М.С. Иванов. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. 176 с.

² Кузнецова Н.А. Иран в первой половине XIX в. / Н.А. Кузнецова. -М.: Наука, 1983. 265 с.

³ Фадеев А.В. Россия и Восточный кризис 20-х гг. XIX в. / А.В. Фадеев. -М.: Издательство Восточной литературы, 1958. 396 с.; Фадеев, А.В. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период / А.В. Фадеев. - М.: АН СССР, 1957. 284 с.

⁴ Кулагина Л.М., Дунаева, Е.В. Граница России с Ираном (история формирования) / Л.М. Кулагина. - М.: ИВ РАН, 1998. 116 с.

⁵ Кулагина Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва Ключ-С, 2010. 272 с.

Таким чином, у наявній літературі з питання російсько-іранських відносин у зазначений період міститься великий фактичний матеріал та цінні думки з досліджуваної теми.

Доступні **джерела** з даної теми можна поділити на декілька категорій.

До першої можна віднести законодавчі матеріали, що представлені опублікованими збірниками законів і міжнародних договорів, укладених Російської імперією з іншими країнами. Прикладом такого збірника може служити робота Юзефовича Т. «Договоры России с Востоком. Политические и торговые.»¹. У своїй роботі автор обмежується лише історією появи трактатів, та утримується від критичного розбору документів. Збираючи дипломатичні договори, автор вважав за потрібне приділити увагу і торговим, так як вони між собою тісно пов'язані. У книзі опубліковано шість договорів з Персією за період з 1723 по 1828 роки. Документам передуює історичний огляд подій, внаслідок яких укладалися ці договори.

Корисні матеріали включає збірник, складений Н. Г. Куканової «Русско-иранская торговля в 30-50-е годы XIX века»². У ньому зібрані документи з Архіву зовнішньої політики Росії, в основному консульські донесення. Вони відображають розвиток торгово-економічних зв'язків між Росією і Іраном, різноманітні аспекти російсько-іранської торгівлі, а також політику російського уряду та протистояння Англії і царської Росії на Середньому Сході.

Надзвичайне значення для досліджуваної теми мають два російсько-іранські договори – Гюлістанський мирний договір 1813 року та Туркманчайський мирний договір 1828 року. Саме підписання цих договорів надало значні переваги Росії в Ірані та відкрило можливості для проникнення російського капіталу на Середній Схід.

До другого типу джерел можна віднести діловодну документацію: дипломатичну переписку, інструкції, доповіді, рапорти, звіти, записки тощо.

---

¹ Юзефович Т. П. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. СПб.: Типография О.И. Бакста, 1869. 326 с.

² Русско-иранская торговля, 30-50-е годы XIX века: сб. документов / сост. Н. Г. Куканова. М.: Наука, 1984. 294 с.

Документальні публікації різноманітних діловодних матеріалів мають велике значення для розроблюваної теми. Серед них можна виділити «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией»¹ під редакцією А. П. Берже, що видавалися у Друкарні Головного Управління Намісника Кавказького. Це збірник документів з історії Кавказу з Х століття по 1862 рік, які публікувалися з ініціативи російської влади під редакцією голови Кавказької археографічної комісії Адольфа Петровича Берже (1828-1886). У дванадцяти томах видання опубліковані різноманітні відомості з історії народів Кавказу: арабська хроніка, жалувані грамоти та інші акти, головним чином XIV – першої половини XIX століття. Представлені документи грузинською, вірменською, російською, арабською, перською, татарською, турецькою мовами з російським перекладом, а також родоводи місцевих ханів і султанів. Кожен том містить документи за час правління того чи іншого кавказького намісника. У даній роботі використовувалися матеріали восьмого та дев'ятого томів збірника.

До третього типу джерел можна віднести опубліковані в XIX в. твори, що містять економічні, географічні, топографічні, етнографічні та інші відомості про країни Середнього Сходу. Такі, як робота підполковника І. Ф. Бларамберга «Статистическое обозрение Персии»². Автор описує географію Персії, її населення, кліматичні умови, економічне положення, торгівлю, військові порядки тощо. Ці дані були зібрані автором під час його перебування в Персії у 1837-1840 роках XIX століття у якості військового радника перського шаха.

До четвертого типу можна віднести матеріали особистого походження. Прикладом можуть служити мемуари Сімоніча І. О. «Воспоминания

---

¹Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (далее – АКАК): в 12 т. / ред. А.П. Берже. Тифлис, 1866–1904. В 12 т. Т. 8: [Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии генерала-адъютанта барона Григория Владимировича Розена 1-го, 1831-1837] / под ред. Ад. Берже. - 1881. - [2], XXII, 1009 с.; Т. 9: [Кавказ и Закавказье за время управления генерала-адъютанта генерала от инфантерии Евгения Александровича Головина, 1837-1842; Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии Александра Ивановича Нейдгардта, 1842-1844]. - 1884. - XXXI, 1013 с.

² Бларамберг И. Ф. Статистическое обозрение Персии // Записки Русского географического общества. СПб., 1853. Кн. 7. 358 с.

полномочного министра. 1832-1838 гг.»¹. Сімоніч І. О. був надзвичайним посланником та повноважним міністром у Персії, де провів 1832-1838 роки. У цей час у Персії відбуваються надзвичайно важливі політичні та військові події. Серед них – боротьба за шахський престол, англо-російське суперництво, Гератський похід, активізація англійців тощо. У своїх мемуарах автор змальовує ці події. Також можна відзначити спогади І. Ф. Бларамберга², де він описує події та роки свого життя, пов'язані з Персією – подорож на східне узбережжя Каспійського моря у 1836 році, перебування в Персії і участь в облозі Герата в 1837-1840 роках і так далі.

Характеризуючи джерела, що використовувалися при написанні дипломної роботи, можна зазначити, що досліджувана тема недостатньо забезпечена документальним матеріалом, оскільки велика кількість документів зберігається у російських архівах і не була доступною для вивчення.

Методологія та методи дослідження. Щоб досягти мети дипломної роботи і завдань, які поставлені, та отримати достовірні результати, необхідно дотримуватися принципів об'єктивності, історизму і системного підходу.

Сутність принципу об'єктивності полягає у вивченні закономірностей, якими визначаються процеси історичного розвитку. Кожне явище має бути розглянуто як багатогранне і суперечливе. Вивчається вся система фактів, що мали як позитивне, так і негативне значення. Об'єктивність наукових висновків базується на їх доказовості та науковості аргументації.

Принцип історизму передбачає вивчення історичного явища у виникненні, становленні та розвитку, дослідження специфіки відповідних історичних ситуацій, розуміння загальних тенденцій розвитку і особливостей конкретних обставин. Використовуючи принцип історизму, ми маємо можливість дослідити внутрішню динаміку історичних явищ і процесів, визначити рівень і напрямок

---

¹ Симонич И. О. Воспоминания полномочного министра. 1832—1838 гг. / Пер. с фр.; Институт народов Азии АН СССР. — М.: Наука, 1967. 176 с.

² Бларамберг И. Ф. Воспоминания / Пер. с нем. О. И. Жигалиной и Э. Ф. Шмидта; Вступит. статья Н. А. Халфина; Комментарии О. И. Жигалиной; Отв. ред. М. С. Лазарев. — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. 360 с.

розвитку і пояснити ті їх особливості, які обумовлені їх зв'язком з іншими явищами і процесами.

Системний підхід – це спосіб наукового пізнання, при якому окремі частини досліджуваного явища розглядаються у комплексі з цілим. У зв'язку з тим, що одна система може розглядатися з різних сторін, системний підхід передбачає виділення певного параметра, який обумовлює пошук сукупності елементів системи, мережу зв'язків і відносин між ними, її структуру.

При цьому слід звернутися до методів, які допоможуть виявити риси, притаманні різноманітним історичним подіям та явищам.

Історико-генетичний метод полягає у послідовному розкритті властивостей і змін досліджуваного явища чи події в процесі її історичного руху. Цей метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного розвитку, а історичні події та особистості охарактеризувати згідно з притаманними їм особливостями.

Важливим елементом дослідження є порівняльно-історичний метод. Це спосіб дослідження і пояснення різноманітних явищ, при якому на основі встановлення подібності цих явищ за формою робиться висновок про їх історичну спорідненість.

Таким чином, методологічною основою дипломної роботи стали принципи об'єктивності, історизму і системного підходу, а також історико-генетичний та порівняльно-історичний методи.

Наукова новизна. Дана дипломна робота, безумовно, є не вичерпним дослідженням російсько-іранських відносин у 30-ті – 50-ті роки XIX століття, а лише спробою автора поставити та розробити актуальне питання і проаналізувати розвиток російсько-іранських відносин цього періоду.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ТУРКМАНЧАЙСКИЙ ДОГОВІР І ЙОГО РОЛЬ В РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ В 30 - 50-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

1.1. Російсько-іранські відносини в першій чверті ХІХ століття.

Передумови, хід, завершення війни 1826 - 1828 рр.

У ХІХ столітті починається новий етап у політиці Російської імперії в Закавказзі. У попередні роки зусилля Росії були спрямовані, більшою мірою, на створення залежних держав в цьому регіоні. Тепер же, після проведення успішних військових кампаній проти Туреччини і Ірану, уряд зробив своїм пріоритетом приєднання до Російської імперії ряду держав та територій, а саме: Грузії, Вірменії і закавказьких ханств. До цього Росію спонукали політичні, економічні та військово-стратегічні причини¹.

На початку ХІХ століття Росія була економічно слабо розвиненою країною, в якій панували феодально-кріпосницькі відносини У 30-40-і роки ХІХ століття в Росії почався промисловий переворот. З іншого боку, відбувався інтенсивний процес розкладання і занепаду кріпосного господарства та розвитку товарно-грошових капіталістичних відносин.

Наприкінці ХVІІІ століття в Персії приходить до влади династія Каджарів. Формуються територіальні межі, державний апарат. Також в цей період посилюється військово-політичний та економічний тиск з боку європейських держав. Ці умови змушують Іран шукати нові принципи у зовнішній політиці, які дозволяли б зберегти політичну незалежність та територіальну цілісність².

До початку ХІХ століття в Ірані все ще панували феодальні відносини. У той же час, в європейських державах розвивалися капіталістичні відносини. Феодальна власність шаха, духовних феодалів і ханів на землю і воду була основою суспільного ладу. Іран був необмеженою феодальною монархією,

---

¹ Кулагина, Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 24

² Там само.

очолованою шахом. Для ведення державних справ шах призначав першого візира або міністра¹.

Однак в 30 - 40 роки XIX століття внутрішнє положення Ірану дещо змінилося. Відбувалося розширення приватного землеволодіння в сільському господарстві. Капіталістичні відносини проникали і в інші сфери. Розширювалися торгові відносини, була модернізована армія, з'явилися друкарні, де видавалися періодичні видання та художня література².

Що стосується адміністративного устрою, то Іран поділявся на 30 областей (вілаєтів) і чотири провінції (еялети): Азербайджан, Хорасан, Фарс і Керман. На чолі провінцій стояли генерал-губернатори або намісники, а на чолі областей – губернатори (хакіми). Провінції і області ділилися на округи, якими керували місцеві хани, що мали вплив і були віддані шахові³. У суспільно-політичному житті країни найважливішу роль відігравало шийтське духовенство, яке проповідувало закони і порядки, засновані на принципах шариату⁴.

Територіально Іран розташований на підступах до Індії, Кавказу і Середньої Азії. Саме це визначало його роль в політичній боротьбі з Російською імперією за панування в цьому регіоні⁵.

Ще з кінця XVIII ст. стали намічатися англо-російські протиріччя в Ірані. Союзицькі відносини, спільна боротьба з Наполеоном тимчасово відсунули ці протиріччя на задній план. Однак Росія наполегливо просувалася на південь, в Закавказзя і в напрямку Середньої Азії, а Англія не менш завзято прагнула на північ, намагаючись підпорядкувати своєму політичному впливу держави Середнього Сходу⁶.

---

¹ Иванов М.С. История Ирана, М.: Изд-во МГУ, 1977. С.217- 219.

² Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX в. М.: Гл. ред. вост. лит. Изд-ва «Наука», 1983. С. 5.

³ Иванов М.С. История Ирана, М.: Изд-во МГУ, 1977. С. 221.

⁴ Там само. С. 222-223.

⁵ Кулагина Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 25.

⁶ История Востока: В 6 т. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т И90 востоковедения. — М.: Вост. лит., 1995. Т. 4. Восток в новое время (конец XVIII — начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л.Б. Алаев и др. — 2004. С.128.

Тож Закавказзя було надзвичайно важливою зоною як для Ірану, так і для Росії. У боротьбу за вплив залучилися також Вірменія, Грузія і мусульманські хани. Іран прагнув будь-якою ціною зберегти вплив на мусульманські ханства Закавказзя, взяти під контроль Грузію. Конфлікт інтересів двох держав у цьому регіоні неминуче повинен був привести до ескалації.

Російсько-перська війна почалася в червні 1804 року, коли Фетх-Алі шах, вступивши в союз з Великобританією, оголосив Росії війну. Війна закінчилася в 1813 році підписанням Гюлістанського мирного договору. Згідно з цією угодою до складу Російської імперії увійшли Карабахське, Ганджинське, Шекинське, Ширванське, Дербентське, Кубінське, Бакінське і Талишське ханства, Дагестан, Грузія, Імеретія, Гурія, Мінгрелія і Абхазія. Росія взяла на себе зобов'язання не втручатися без офіційного запрошення в боротьбу за престол. Росія отримувала право тримати військовий флот в Каспійському морі. Крім того, розмір митних зборів для російських торговців встановлювався в межах п'яти відсотків і був аналогічний розміру мит для мусульманських купців¹. Важливо відзначити, що Гюлістанським договором не встановлювалися точні межі між Росією і Іраном, що і стало причиною для подальших подій.

У листопаді 1814 року в Тегерані було укладено британо-перський договір, згідно з яким Іран зобов'язався вийти з союзів, ворожих Англії, а також не пропускати через територію Ірану до Індії війська європейських країн. Крім того, британська сторона повинна була брати участь у вирішенні питання прикордонних з Росією територій. Британія зобов'язалася надавати військову допомогу Ірану в разі агресії з боку європейських держав. Іран, у свою чергу, надав би допомогу Британії у разі війни з Афганістаном².

Цей договір сприяв зміцненню впливу Великобританії в Перській затоці, позитивно вплинув на англійську торгівлю. Крім того, він відкривав можливості для активізації англійської політики на Кавказі і в чорноморському регіоні³.

---

¹ Юзефович Т. П. Договори России с Востоком. Политические и торговые. СПб., 1869. С. 214.

² Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to Neighboring Countries / compiled by C. U. Aitchison. 5th ed. Calcutta, 1933. Vol. 13. P. 350

³ Смирнов Н. А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв. М.: Соцэкгиз, 1958. С. 176.

Фетх-Алі шах прагнув до повернення втрачених у результаті війни територій. Він направив до Петербургу посольство Мірзи-Абуль-Хасан-хана, але російська сторона ухилилася від прямої відповіді. Разом з тим, було прийнято рішення направити в Персію генерала А. П. Єрмолова, для вирішення територіальних суперечок¹. Переговори проходили з травня по жовтень 1817 року, але положення Гюлістанського договору так і не були переглянуті. У 1818 році у Тебрізі була заснована постійна російська місія.

Протягом 1821-1823 років у відносинах між Іраном і Росією спостерігалось деяке потепління. Але вже через кілька років відбулися зміни і почалася нова російсько-перська війна. Геополітичне протистояння в цьому регіоні продовжувалося.

Для кращого розуміння причин другої російсько-перської війни слід розглянути докладніше події 1825 року. У 1823 році з ініціативи Ірану була створена спільна російсько-перська комісія для встановлення прикордонної лінії між двома державами. Однак її робота так і не вирішила прикордонне питання. Фактичний глава уряду Каджарського Ірану Аббас-мірза посилає до Тифлісу Фетх-Алі-хана. У березні 1825 року у Тифлісі Фетх-Алі-хан укладає договір з генералом А. А. Вельяміновим, начальником штабу Окремого кавказького корпусу. Однак Аббас-мірза і Фетх-Алі-шах відмовилися від ратифікації угоди². А. П. Єрмолов, у свою чергу, захопив землі біля озера Гейча, які відносилися до Єреванського ханства. Захоплення Російською імперією земель поблизу озера Севан розцінювалося як захоплення перських володінь, що суперечило умовам Гюлістанського договору і створювало напруженість в російсько-перських відносинах. Восени 1825 року ситуація біля озера Севан загострилася. У вересні загін під проводом єреванського правителя Хусейн Кулі хана атакував російські

---

¹ Каракоч Л. Два барса. Генерал Ермолов и принц Аббас-мирза Каджар // Родина. 2001. № 1. С. 97.

² Кавказский сборник, издаваемый с высочайшего соизволения по указанию государя великого князя Михаила Николаевича в бытность его главнокомандующим кавказской армией: в 32 т. — Тифлис: Тип. А.А. Михельсона, 1876—1912 гг. — Т. XXII. — 1901. С. 53-56.

підрозділи. А. П. Єрмолов попросив Петербург про виділення в його розпорядження дивізії¹.

З метою врегулювання прикордонних питань Микола I, що прийшов до влади в Росії, направив до Персії на початку 1826 року князя А. С. Меншикова. Необхідно було вирішити територіальні питання і зберегти мир з Каджарським Іраном через наближення війни з Османською імперією².

Однак положення, яке складалося в Ірані, не сприяло успіху переговорів. Англійці робили активні спроби спровокувати нову російсько-перську війну, тим самим, послабивши позиції Російської імперії на Середньому Сході. Вплив англійців на шаха зростав, у південні порти Ірану прибувало військово-спорядження, яке поставляла Британія. Аббас-мірза стягував численну армію до російсько-іранського кордону в Закавказзі³.

У таборі шаха йшли наради про оголошення війни Російської імперії. Аббас-мірза відмовився від переговорів з Меншиковим з прикордонного питання. Шахський двір не захотів прийняти Меншикова, а незабаром було заарештовано все російське посольство.

23 червня 1826 року шийтське духовенство видало дозвіл і закликала до початку джихаду проти Російської імперії. Іранські війська напали на позиції російських військ у Талиші, Карабасі, Вірменії. Були захоплені багато населених пунктів, в тому числі Єлизаветпіль (Ганжа), Ленкорань, Сальяни, Ширван, був обложений Баку. У Карабасі, де Аббас-мірза мав намір нанести головний удар російській армії, наступ персів зупинили захисники м. Шуші⁴.

Восени 1826 року російські війська здобули перемогу в битвах при Шамхорі та під Ганджею. Армія Аббаса-мірзи на східній частині театру бойових дій змушена була відступати на південний берег річки Аракс. Перська армія була

---

¹ Кюркчян А. А. Русско-иранская война 1826—1828 гг.: новые концепции современной историографии / А. А. Кюркчян. — Ереван: Издательство АН Армении, 1991. С. 31.

² Потто В. А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях / В. А. Потто //— Санкт-Петербург: Тип. Е. Евдокимова, 1887. — Т. II. С. 20.

³ Кулагина Л. М., Дунаева Е. В. Россия и Иран: история формирования границ. - 2-е изд., доп. - М.: Гуманитарий, 2007. С. 44.

⁴ Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 56.

дезорієнтована і майже повністю розвалилася. Аббас-мірза зробив спробу зібрати нову армію з найманців, але вона зазнала невдачі. Хани, що мали вплив, а також інші сини шаха відмовлялися підкорятися Аббасу-мірзі, віддаючи перевагу самостійним діям. Взимку 1826 - 1827 року військо Аббаса-мірзи практично повністю розвалилася. Фактично, його спроба створити армію за європейським зразком закінчилася невдачею¹.

До літньої кампанії 1827 року російська армія почала підготовку ще в зимові місяці. У березні 1827 І. Ф Паскевич змінив А. П. Єрмолова. На бік Росії залучили деяких закавказьких ханів. Були придушені виступи прикордонних племен. Вирішувалося питання про майбутнє управління на завойованих територіях². Уже навесні 1827 року стало зрозуміло, що Іран не зможе продовжувати війну і запросить миру. Аббас-мірза відправив до Паскевича афшарського хана, для з'ясування можливості мирного врегулювання, але результат був негативним. А. С. Грибоедов відправився на переговори до Аббасу-мірзи, щоб передати вимоги І. Ф. Паскевича до Ірану.

У червні 1827 року російські війська взяли Аббас-Абад. У серпні Аббас-мірза звернувся до Паскевича з пропозицією про мирне врегулювання, але Паскевич планував провести наступ восени 1827 року³.

Осінь кампанія 1827 року була вдалою для Росії, її війська почали просування вглиб Ірану. Були взяті Сардарабад, Єреван, Нахічевань. Англійці, які побоювалися подальшого просування військ вглиб Ірану, переконували шахський двір в необхідності укладення миру з Росією⁴.

Почалися мирні переговори. Згідно з умовами мирного договору, запропонованого Паскевичем, Іран повинен був виконати ряд умов. Паскевич запропонував закріпити, як російські території, Єреванське і Нахічеванське ханства і фортецю Ордубад. Кордон між Російською імперією та Іраном повинен

---

¹ Иванов М.С. История Ирана, М.: Изд-во МГУ, 1977. С. 232.

² Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 56.

³ Там само. С. 57.

⁴ Кулагина Л. М., Дунаева Е. В. Россия и Иран: история формирования границ. - 2-е изд., доп. - М.: Гуманитарий, 2007. С. 45.

був проходити по річці Аракс до Едібулакського броду. Талишське ханство необхідно було звільнити. Крім того, Ірану належало виплатити Росії контрибуцію в розмірі 30 мільйонів рублів (15 курурів туманів)¹. Як писав Паскевич, в разі невиплати цієї суми «вся Азербайджанская область отделяется от Персидского государства, и назначаются в оных независимые ханства под покровительством России»².

В Ірані стали поширюватися чутки про початок російсько-турецької війни. Шахський двір спробував затягнути хід переговорів. У відповідь на це російські війська відновили наступ, були зайняті міста Урмія, Міане та Ардебіль³.

Таким чином, друга російсько-перська війна 1826 - 1828 років завершилася повною поразкою Каджарського Ірану. Шах був змушений піти на переговори і підписання миру. Цей мир давав перевагу Росії. Це викликало напруженість у відносинах персів з англійцями, Англія відмовилася від військового співробітництва з Іраном.

1.2. ПІДПИСАННЯ, УМОВИ І ЗНАЧЕННЯ ТУРКМАНЧАЙСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ.

Договір був підписаний в лютому 1828 року. Рівно о 12 годині ночі з 9 на 10 лютого 1828 року в селі Туркманчай, розташованому по дорозі з Тебриза в Тегеран, був укладений Туркманчайський договір. Гюлістанський договір оголошувався недійсним, хоча багато з його положень увійшли в новий договір Туркманчайський мирний договір складався з 16 статей⁴.

При укладанні документу особлива увага приділялася питанням розмежування. Під час переговорів російські дипломати і військові наполягали на максимально точному описі прикордонної лінії з прив'язкою її до природних орієнтирів.

---

¹ Там само. С. 46.

² Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX века. - М.: АН СССР, 1960. С. 202.

³ Иванов М.С. История Ирана, М.: Изд-во МГУ, 1977. С. 232.

⁴ Потто В.А. Кавказская война. Т. 3. М., 2006. С. 581.

Згідно з 3 статтею договору до Росії переходили Нахічеванське і Єреванське ханства.

Між Росією і Іраном встановлювався кордон, в основному по річці Аракс. Вікове прагнення Росії встановити природний кордон з Іраном було досягнуто. У Туркманчайському мирному договорі, на відміну від Гюлістанського, новий кордон між Росією і Іраном був докладно описаний в прив'язці до місцевості в статті 4.

Російсько-іранська межа на Кавказі в тому вигляді, в якому вона була визначена російсько-іранською демаркаційною комісією, проіснувала до 1991 року. З російської сторони демаркаційну комісію очолював полковник П.Я. Ранненкампф, з іранської – Мірза-Масуд, Мірза-Ахмед і французький офіцер, що знаходився на перській службі, Бартеломі Сіміно. 18 січня 1829 року вони підписали так званий «Опис кордону» між Іраном і Росією в Бейрамлу. Це був остаточний протокол про демаркацію кордону, який був складений відповідно до Туркманчайського договору 1828 року¹.

Шоста стаття договору зобов'язувала шахський двір сплатити контрибуцію в розмірі 10 курурів туманів (20 млн. рублів сріблом), за понесені Росією збитки у війні.

Восьма стаття договору визначала статус Каспійського моря. У ній зазначалося, що крім Росії, ніяка інша держава не може мати на Каспійському морі військовий флот. У той же час вона підкреслювала: «Российские купеческие суда по прежнему обычаю имеют право плавать свободно по Каспийскому морю... Таким же образом предоставляется и персидским купеческим судам право плавать на прежнем положении по Каспийскому морю и приставать к берегам Российским»². Таким чином Каспійське море опинялося у володінні двох держав – Ірану та Росії.

---

¹ Кулагина Л. М., Дунаева Е. В. Россия и Иран: история формирования границ. - 2-е изд., доп. - М.: Гуманитарий, 2007. С. 47.

² Там само.

Окрім того, всі військовополонені з обох сторін повинні були бути звільнені і повернені протягом чотирьох місяців. За статтею чотирнадцятою «ни одна из Высоких договаривающихся сторон не будет требовать выдачи переметчиков и дезертиров, перешедших в подданство другой до начатия последней войны или во время оной»¹. Згідно з п'ятнадцятою статтею договору шах зобов'язувався дарувати повне прощення всім тим, хто надавав послуги російським військам під час війни і не перешкоджати переселенню вірмен в російські межі.

Крім договору був підписаний також «Особливий акт, укладений в Туркманчаї 10 лютого 1828 року (про торгівлю)», що складався з дев'яти статей. Він розвивав основні положення десятої статті Туркманчайського договору. У першій статті засвідчувалося, що російським купцям було дозволено вільно торгувати на території всієї Персії, вести через неї транзитну торгівлю. Такі ж права надавалися і перським купцям у Росії. Статтею третьою підтверджувався встановлений Гюлістанським договором п'ятивідсотковий максимум митних платежів, скасовувалися внутрішні митні збори. За статтею п'ятою російським підданим надавалося право орендувати і купувати будинки і склади для товарів, встановлювалася екстериторіальність російських підданих в Ірані. У статтях сьомій та восьмій говорилося про отримання Росією права консульської юрисдикції на території Ірану².

З підписанням Туркманчайського договору завершилася багаторічна військова і політична боротьба трьох імперій (Російської, Османської та Перської) за Кавказ. Держави цього регіону, втративши незалежність, увійшли до складу Російської імперії.

Приєднання Грузії, Східної Вірменії і Північного Азербайджана до Росії було серйозною перемогою Росії не тільки над відсталим феодальним Іраном. Також це завадило колоніальним планам Англії, яка в той час прагнула підкорити собі Іран та Закавказзя і з цією метою намагалася не допустити поширення російського впливу в цьому регіоні.

---

¹ Юзефович Т. П. Договори России с Востоком. Политические и торговые. СПб., 1869. С. 217.

² Юзефович Т. П. Договори России с Востоком. Политические и торговые. СПб., 1869. С. 218.

Таким чином, Туркманчайський договір поклав кінець російсько-іранським війнам і закріпив позиції Російської імперії у цьому регіоні. Але відносини між Росією та Іраном все одно залишалися напруженими.

1.3. РОЗГРОМ РОСІЙСЬКОЇ МІСІЇ У ТЕГЕРАНІ ТА СПОКУТНЕ ПОСОЛЬСТВО ХОСРОВ-МІРЗИ ДО ПЕТЕРБУРГУ.

У квітні 1828 року російським повноважним міністром в Іран був призначений А. С. Грибоєдов, а генеральним консулом до Тебрізу – А. К. Амбургер¹.

Російський посланець мав вимагати неухильного виконання всіх статей Туркманчайського договору. Найбільш гострими були питання про сплату контрибуцій, положення християнського населення Ірану і повернення військовополонених. Тверда позиція російського посланця викликала невдоволення іранського уряду. По всій країні, при участі англійців, йшла запекла антиросійська пропаганда².

Аббас-мірза просив швидше вивести російські війська з Іранського Азербайджану, кажучи, що інакше він не зможе виплатити контрибуцію. І. Ф. Паскевич погодився вивести війська за умови сплати 7 курурів туманів, тобто 14 млн. рублів сріблом. Аббас-мірза послав 6 курурів туманів, пів курура обіцяв заплатити англійський посланець Макдональд, видавши векселі на Ост-Індську компанію, а в якості гарантії виплати залишку грошей передбачалося зберегти тимчасову окупацію Хоя та Урмії, частина християнського населення яких висловила бажання переселитися до Росії. Аббас-мірза прагнув швидше виплатити контрибуцію. У 1828 р Мохаммад-Тагір-хан вніс 300 тис. туманів золотом за звільнення Хоя. Для забезпечення невикраденої частини 8-го курура були зібрані золоті речі в тебризькій фортеці під поручительство англійської та російської місій. Жителі деяких міст і районів висловлювали бажання перейти в

---

¹ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 60.

² История Востока: В 6 т. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т И90 востоковедения. — М.: Вост. лит., 1995. Т. 4. Восток в новое время (конец XVIII — начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л.Б. Алаев и др. — 2004. С. 130.

підданство Росії, наприклад жителі міста Зенджану і провінції Хамсі. Аббас-мірза повинен був із цим рахуватися і тому поспішав повернути собі всі території¹.

Незважаючи на те, що іранська влада пообіцяла пробачити всіх, хто допомагав окупаційним військам, після виведення російських військ в Іранському Азербайджані почалися переслідування. Багато людей постраждало – вони були арештовані та ув'язнені, розорені, побиті камінням на вулицях і тому подібне. Іранці також відмовлялися відпустити російських військовополонених, які перебували у становищі рабів. А. С. Грибоєдову було дуже важко добиватися виконання умов Туркманчайського договору².

У 1829 Грибоєдов вів важкі переговори в Тегерані з шахом та його помічниками. На аудієнції Грибоєдов вимагав виплати решти іранського боргу і представив Фетх-Алі-шаху списки осіб, які знаходилися в Ірані і мали повернутися до Росії.

Після закінчення цієї зустрічі у тимчасову резиденцію Грибоєдова прибігли дві жінки з гарему першого міністра і зятя шаха Аллах-Йар-хана, а потім вірменин мірза Якуб (Маркарян) – другий євнух шахського гарему, скарбник і головний хранитель дорогоцінних каменів іранського монарха. Вони просили посла відправити їх на батьківщину, що стала після закінчення війни частиною Російської імперії. Грибоєдов знав, що його заступництво за цих людей може мати негативні наслідки. Іранці не допускали думки, що під статтю тринадцяту Туркманчайського трактату могли потрапити їх тимчасові дружини, наложниці і євнухи, які вважалися особистою власністю шаха. Мірза Якуб, що потрапив в полон до іранців в 1804 році, з'явився до Грибоєдова вночі і сказав, що має намір повернутися на батьківщину – до Єревану. Після бесіди Грибоєдов прийняв усіх втікачів під своє заступництво і вкрив на території російської резиденції³.

---

¹ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 61.

² Кулагина Л. М., Дунаева Е. В. Россия и Иран: история формирования границ. - 2-е изд., доп. - М.: Гуманитарий, 2007. С. 49.

³ Базиленко И. В. Тегеранская трагедия 1829 г. В истории российско-иранских отношений // Христианское чтение. 2017. №5. С. 168-169.

Шах був обурений, тому що мірза Якуб міг розповісти Грибоєдову про стан фінансів Ірану, розголосити багато придворних таємниць. Він став вимагати видачі мірзи Якуба, на що Грибоєдов відповів відмовою. Тоді Якуба звинуватили в тому, що він обікрав шахську скарбницю¹.

У мечетях і на базарах Тегерану було оголошено, що російський посланець і його підлеглі зухвало порушують закони ісламу і принципи шаріату².

Існує версія, що у цій ситуації певний вплив на іранське керівництво мали англійці. Міністр закордонних справ Ірану мірза Абд-оль-Хасан-хан, який періодично отримував від англійців гроші, подав ідею про виникнення обурення у суспільстві. Грибоєдов знав про приготування іранців і, не відчуваючи себе в безпеці, за день до розгрому місії підготував ноту з проханням дозволити йому покинути Тегеран. Але ця нота так і не була відправлена³.

30 січня 1829 року натовп фанатиків, очолюваний духовенством, напав на російську місію та розгромив її. А. С. Грибоєдова і всіх службовців місії, за винятком секретаря місії І.С. Мальцева, який зумів втекти, було вбито. Фетх-Алі-шах, який знав про розпочаті в столиці заворушення, ніяких заходів з порятунку російської місії не прийняв. Шахська охорона з'явилася вже тоді, коли місія була розгромлена. Заявивши про свою непричетність до цих подій, шах спробував звинуватити в них самого Грибоєдова⁴.

Трагедія в Тегерані змусила Іран і Росію інакше підійти до подальшого розвитку російсько-іранських відносин, почати переглядати основи своєї політики.

Шах, не розраховуючи на мирне врегулювання цієї ситуації, став вести переговори з Туреччиною про спільний виступ проти Росії. Іран терміново почав військові приготування. За порадою англійців, Фетх-Алі-шах наказав Аббас-мірзі роздати своїм солдатам гроші, зібрані для сплати контрибуції Росії, і бути

---

¹ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. – М.: Наука, 1983. С. 62.

² Базиленко И. В. Тегеранская трагедия 1829 г. В истории российско-иранских отношений // Христианское чтение. 2017. №5. С.169.

³ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. – М.: Наука, 1983. С. 63.

⁴ Кулагина Л. М., Дунаева Е. В. Россия и Иран: история формирования границ. - 2-е изд., доп. - М.: Гуманитарий, 2007. С. 50.

готовим почати війну. Турки підбивали Іран на військовий шлях. Султан розраховував на підтримку Ірану. Він обіцяв шахові компенсувати восьмий курур в разі вступу Ірану в війну. В цей же час посланник бухарського хана запропонував Аббас-мірзі вислати з Ірану всіх росіян. Англійці, для війни проти Росії, спільно з Туреччиною обіцяли шахові гроші і зброю. Але Аббас-мірза виступив проти цих приготувань. Та й шах, враховуючи ослаблення Ірану після війни, готовий був принести будь-які вибачення, аби цю проблему вирішити мирним шляхом¹.

До війни справа так і не дійшла. Важливу роль у цьому зіграли успіхи російських військ на російсько-турецькому фронті, а також внутрішнє положення Ірану. Повстання, що відбувалися в багатьох провінціях Ірану, загрожували самому існуванню монархії Каджарів.

Велике значення у мирному врегулюванні мав лист І. Ф. Паскевича Аббасу-мірзі, в якому він радив негайно послати посольство з вибаченнями до Миколи І «для испрошения от него забвения случившегося, не употребляйте во зло терпение Российского Императора... Великодушие его неистоимо, но в нынешних обстоятельствах нарушение прав так велико, что должны ожидать больших бедствий для Персии, если скорым и гласным удовлетворением не остановит Его справедливого негодования. Одно слово моего Государя и я в Азербайджане, за Кафланку, и, может статься, не пройдет года — и династия Каджаров уничтожится: не полагайтесь на обещания англичан и уверения турок. Султан в самом затруднительном положении... Примите благой и дружественный совет»².

У цьому листі було оцінено позиції різних держав і важкого становища Ірану після спровокованого розгрому російської місії. Росія пропонувала мирне врегулювання конфлікту насамперед в інтересах самого ж Ірану. Враховувалося і положення спадкоємця в країні: його звинувачували в бездарному веденні війни з Росією, а потім і в дружніх відносинах з нею. Його суперники і супротивники

---

¹ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. — М.: Наука, 1983. С. 63.

² К. де Боде. Очерки туркменской земли и Юго-Восточного побережья Каспийского моря. С. 136.

були затятими прихильниками відновлення війни з Росією в союзі з Туреччиною. Війська Аббас-мірзи були сконцентровані в Мараті та могли бути використані як проти Туреччини, так і проти Росії. Іранська влада, в тому числі і Аббас-мірза, підтримували постійний зв'язок з прикордонною турецькою владою. Деякі курдські племена Ірану висловлювали бажання воювати проти Росії. Аббас-мірза став схилитися до думки, що він зможе залишитися спадкоємцем і згодом отримати іранський трон тільки за підтримки Росії¹.

10 квітня 1829 р Паскевич відправив до Тебрізу свого ад'ютанта Кудашева з листами до Аббас-мірзи, в одному з яких писав: «...Примите благой и дружественный совет, не заставьте Россию поднять оружие против Персии, не забудьте слов из моего прошлого письма: „С Турцией Россия не может делать все, чего желает, ибо держава сия нужна необходимо для поддержания равновесия политической системы Европы. Персия нужна только выгод Ост-Индской купеческой компании, и Европе равнодушно, кто управляет сим краем. Все Ваше политическое существование в руках Ваших; вся надежда Ваша в России: она одна может Вас свергнуть, она одна может Вас поддержать "»².

Тож ці події змусили обидві держави переглянути основи своєї політики. Конфлікт міг стати приводом для нової російсько-іранської війни, що було не в інтересах обох держав.

11 серпня 1829 року російський імператор зустрів спокутне посольство на чолі з Хосров-мірзою в Георгіївському залі, і після закінчення аудієнції Микола I вимовив історичну фразу: «Я предаю вечному забвению злополучное тегеранское происшествие»³.

Царський уряд прагнув швидше ліквідувати критичну ситуацію. Микола I, в розрахунки якого не входило відновлення війни з Іраном, схильний був прийняти офіційну іранську версію про розгром російської місії, поклавши

---

¹ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. – М.: Наука, 1983. С. 64.

² Базиленко И. В. Тегеранская трагедия 1829 г. В истории российско-иранских отношений // Христианское чтение. 2017. №5. С.178.

³Балаян Б. П. Кровь на алмазе «Шах»: трагедия А. С. Грибоедова. — Ереван: Айастан,1983. С. 160.

провину на А. С. Грибоєдова. За підсумками візиту Хосров-мірзи вибачення Ірану були прийняті.

Таким чином, іранське посольство на чолі з Хосров-мірзою у Петербург, фактично, було надіслано за ініціативою Росії. Причиною цього було бажання Росії врегулювати цей конфлікт мирним шляхом та запобігти новій війни з Іраном.

В російсько-іранських відносинах починався новий етап. В посольську місію в Ірані поїхав князь Довгорукий. Російський уряд відстрочив виплату чергових внесків з контрибуції. Почалося прикордонне врегулювання. Позитивно були вирішені питання про перебування деяких закавказьких ханів в Ірані або в Росії. Домовилися про перехід деяких кочових племен з однієї території на іншу і про переселення окремих родин мусульман, вірмен і ассирійців з Ірану в межі Російської імперії, і навпаки.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що Туркманчайський договір не тільки підвів підсумки другої російсько-іранської війни 1826-1828 років, але й мав велике значення для подальших російсько-іранських відносин.

Він приніс Росії значні територіальні надбання, що мали величезне стратегічне і політичне значення. Туркманчайський договір зміцнив вплив Росії на всьому Середньому Сході. Він завдав удару по позиціях Англії в даному регіоні.

Цей договір, що закріплював залежне становище Ірану, стояв в одному ряду з нерівноправними договорами, укладеними Іраном з європейськими державами. Він звільняв народи Закавказзя від ярма шахського Ірану і став основою для подальшого розвитку російсько-іранських економічних і політичних зв'язків.

В російсько-іранських відносинах починався новий етап.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА РОСІЇ В ІРАНІ У 30-ТІ – НА ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. ГЕРАТСЬКА КРИЗА ТА ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЙСЬКОЇ ТА БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЙ В ІРАНІ.

Зазнавши поразки у війні з Росією, Іран вирішив відновити свої спроби оволодіти Гератом. У той час Герат – невелике афганське ханство, важливе за своїм стратегічним положенням на шляхах, що проходили на захід від Гіндукушу з Індії в прикаспійські області Ірану і в середньоазіатські ханства – Хіву і Бухару. Оволодіння Гератом могло стати для Ірану компенсацією за втрату Закавказзя, завадило б політичному об'єднанню Афганістану і позбавило б можливості бунтівних хорасанських ханів отримувати підтримку від гератських правителів¹.

Як внутрішньополітичне, так і економічне становище Ірану у цей час залишалось важким. Виявляли сепаратистські настрої правителі різних вілаєтів, повставали хорасанські хани, які одержували підтримку ззовні, зокрема з Гератського ханства. Іранський уряд бачив вихід з критичного стану в завойовницьких походах. Але попередньо, слід було відновити контроль над принцами-правителями вілаєтів. Також потрібно було вилучити у них значні кошти, які дозволили б потім здійснити завоювання сусідніх територій в Афганістані і Середній Азії. Цю місію успішно виконав Аббас-Мірза, коли в жовтні 1830 року його війська вступили в Хорасан.

Протягом 1831-1832 років Аббас-Мірза заволодів багатьма фортецями і містами Хорасана і Туркменського степу. Він прагнув визнання своєї влади і виплати грошей не тільки туркменськими племенами і повсталими хорасанськими ханами, а й правителем Герата. Йшла підготовка до походу на Герат. Але цей похід було відкладено у зв'язку зі смертю Аббас-Мірзи в жовтні

---

¹ История дипломатии: дипломатический очерк. - М.: Госполитиздат, 1959. С. 614.

1833 року. Незабаром, у 1834 році помер і Фетх Алі-шах. Розпочалася боротьба за іранський престол¹.

Перемогу в цій боротьбі здобув син Аббаса-Мірзи – Мохаммад-мірза. Його затвердженню на шахському престолі в Тегерані сприяли як російські дипломати, так і англійці. Кожен розраховував підпорядкувати Іран своєму впливу. Новий шах Мохаммад-хан, в свою чергу, орієнтувався на підтримку Росії і прислухався до порад російського посланця в Ірані полковника Симонича². Ставши шахом, Мохаммад Каджар почав підготовку до нового походу на Герат з урахуванням зміни обстановки в цьому районі.

Герат в цей час набув особливого значення в міжнародних відносинах на Середньому Сході. Англійська колоніальна влада в Індії готувалася до захоплення Афганістану.

У Гераті зіткнулися політичні інтереси Великобританії та Росії. Росія не була зацікавлена в посиленні політичних позицій Англії в цьому регіоні, побоювалася втратити свій вплив в ньому. Тому вона протидіяла спробам Англії підтримати Герат та надавала підтримку Мохаммад-шаху. При цьому Англія звинувачувала Росію в провокуванні конфлікту. В той же час англійська дипломатія шукала кошти для встановлення дійсного контролю над зовнішньою і внутрішньою політикою Афганістану.

З середини 20-х років, після промислового перевороту, Англія стала швидко перетворюватися в «майстерню світу». Збільшення виробництва товарів у зв'язку з переходом до фабрично-заводської промисловості вимагало розширення ринків збуту. Англійська дипломатія повинна була забезпечити інтереси англійської буржуазії, закріпити за нею великий східний ринок для збуту товарів своєї бавовняної і вовняної промисловості. Зі скасуванням прав Ост-Індської компанії у 1833 році Індія стала надбанням всієї англійської буржуазії. Почалася боротьба Англії за перевагу в сусідніх з Індією країнах. Забезпечивши шляхом

---

¹ История Востока : В 6 т. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т И90 востоковедения. — М. : Вост. лит., 1995 . Т. 4. Восток в новое время (конец XVIII — начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л.Б. Алаев и др. — 2004. С. 130

² Иванов М.С. Очерк истории Ирана. — М., 1952. С. 148.

укладання ряду угод безпеки дороги Трапезунд – Ерзерум – Тебріз, англійці відправляти свої товари до Ірану¹.

Вони висували проекти створення компаній для оволодіння торговими ринками Середнього Сходу, будівництва опорних пунктів, організації міжнародних ярмарків на Середньому Сході. Але в 1836 році відбулася криза перевиробництва, яка дала зрозуміти англійській буржуазії, що потрібно прибігати до більш рішучих дій. З цього часу починається новий період активізації англійської політики на Середньому Сході. Ірану в ній відводилося важливе місце².

В середині 30-х років англо-російське суперництво на Середньому Сході стало набувати нових форм, через посилення боротьби за ринки збуту в цьому регіоні і зіткнення інтересів царської Росії і Англії. Герат був стратегічним центром всієї області, що лежить між Перською затокою, Каспійським морем і рікою Яксарт (давня назва р. Сирдар'я) на заході і півночі, і річкою Інд на сході. Герат – це пункт, який в руках сильної держави може бути використаний для панування і над Іраном і над Туркестаном.

Перехід Герата в руки англійців створив би серйозну небезпеку позиціям Росії в басейні Каспійського моря і на Середньому Сході, сприяв би захопленню і підпорядкуванню Англією середньоазіатських ханств³.

До цього часу англо-російські протиріччя на Сході особливо загострилися. За Ункіар-Іскелесійським договором 1833 року Росія і Туреччина в разі війни повинні були надавати один одному взаємну допомогу сухопутними і морськими силами. Але заради звільнення від цього обов'язку, Туреччина по секретній статті договору зобов'язалася закрити Дарданелли для проходу будь-яких іноземних військових судів за винятком росіян. Ункіар-Іскелесійський договір 1833 року призвів до англо-французької військово-морської демонстрації біля турецьких

---

¹ Кузнецова Н.А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 71.

² Там само.

³ История Востока: В 6 т. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т И90 востоковедения. — М.: Вост. лит., 1995. Т. 4. Восток в новое время (конец XVIII — начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л.Б. Алаев и др. — 2004. С. 130

берегів. У відповідь, в Бухару і Кабул був направлений дипломатичний представник Росії Віткевич¹.

У цей час в Афганістані розстановка зовнішньополітичних сил була досить складною. У 1827 році Дост Мухаммед став правителем Кабула, Газні і Кухістана². У Кандагарі владу захопили його брати Кохенділь-хан, Рамділь-хан та інші представники племені баракзаїв. У Гераті при владі знаходився останній нащадок садозайської династії, яка перебувала у суперечках з баракзаями – Камран-Мірза, від імені якого в дійсності Гератським володінням керував його візир Яр Мохаммед-хан.

Саме тому Дост Мохаммед звернувся за підтримкою до Росії і Ірану. До Ірану і в Петербург були спрямовані афганські послы. У травні 1837 року від нього прибув в Росію посланник Хосейн-Алі³.

Супроводжував їх по Росії І.В. Віткевич. Він повинен був примирити афганських правителів Дост Мохаммеда і Кохенділь-хана і пояснити їм значення прихильності з боку Ірану, тому що самотужки вони б не встояли проти спільних ворогів, тобто англійців. Росія готова була стати посередником і разом з Персією надавати афганцям допомогу⁴.

На зворотному шляху Хосейн-Алі з Персії до Кабула його теж супроводжував поручик І.В. Віткевич, який знав східні мови. Віткевичу було дозволено, в разі хвороби Хосейн-Алі, самому продовжити шлях до Персії і далі в Кабул і Кандагар. І.В. Віткевич повинен був прийняти участь в переговорах іранських представників з правителем Кандагара Кохенділь-ханом про союз проти Гератського правителя Камран-мірзи, з візиром якого Яр-Мохаммадом до цього часу вже мали контакти англійці⁵.

Наприкінці 1837 року Віткевич прибув до Кабула. Дост Мухаммед заявив, що не може бути ніяких мирних відносин у афганців з персами, так як він вже

---

¹ Ахмеджанов Г.А. Гератский вопрос в XIX веке. – Ташкент, 1971. С. 17, 25-26.

² Харюлов А.Н. Англо-русское соперничество в Центральной Азии и исмаилизм. –М., 1995. С. 21.

³ АКАК. – Тифлис, 1881. Т. 8. С. 944.

⁴ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 72.

⁵ История дипломатии: дипломатический очерк. - М.: Госполитиздат, 1959.С. 614.

уклав договір з Англією, яку представляв агент Бернс, про допомогу Камран-мірзі проти персів. Англіїці пообіцяли еміру Кабула допомогу у звільненні території Ранджит Сінга на правому березі на користь афганців. Проект договору був відправлений до Калькутти для утвердження генерал-губернатором Ост-Індії лордом Оклендом. Поки Віткевич знаходився в Кабулі, від імені Окленда секретар англо-індійського уряду Макнотен в листі від 20 січня 1838 року повідомив Бернсу, що він перевищив повноваження. Дост Мухаммеду стало зрозуміло, що британська влада не прагнула встановлення з ним рівноправних відносин¹. Окленд в листі в ультимативній формі наказував Дост Мухаммеду, незважаючи на цю відмову, не вступати в союз з Іраном, тому що вже на протязі кількох років Афганістан був зобов'язаний своїм існуванням поблажливості англійців, які утримують Ранджит Сінга від завоювання Афганістану². У плани Англії не входило зміцнення позицій Кабула, тим більше, що вона була зацікавлена у військовому зіткненні з Дост Мухаммедом і в розпалюванні конфліктів між афганцями і сікхами³.

У результаті Дост Мухаммед змінив своє ставлення до англійців, і згодом, за посередництва Віткевича, Дост Мохаммед і Кохенділь-хан погодилися укласти з Іраном договір про дружбу, спрямований проти союзного англійцям правителя Герата. Місія А. Бернса, яка прибула до Кабула з вимогою про припинення зв'язків Кабула з Іраном і Росією і погрожувала підтримкою нападу Ранджит Сінгха на Афганістан, закінчилася невдачею.

Тож Гератську кампанію 1837-1838 років слід розглядати як пробу сил Росії і Англії на Середньому Сході. Ймовірно, міркування з безпеки і визначили активну участь Росії в поході Мохаммед-шаха на Герат, і місію Віткевича в Бухарі і Кабулі, і невдалу хівинську експедицію В.А. Перовського в 1839 році. Хоча східна політика царизму і не відрізнялася миролюбністю, в цьому випадку

---

¹ Халфин Н.А. Вступительная статья // Симонич И.О. Воспоминания полномочного министра 1832 – 1838 гг.: Пер. с франц. – М., 1967. С. 15-16.

² Сухоруков С.А. Англо-персидские отношения в середине XIX в.: Дис. ... канд.ист. наук. – СПб., 2003. С. 115.

³ Кожекина М.Т., Федорова И.Е. Политика Великобритании и США на Среднем Востоке в английской и американской историографии (очерки). – М., 1989. С. 16.

мова йшла лише про підпорядкування в тій чи іншій мірі Ірану, Бухари і Хіви, але про похід на Індію або про вторгнення в Афганістан ніхто в керівництві Росії серйозно не замислювався¹.

Сам керівник Міністерства закордонних справ Росії Нессельроде відзначав, що підкорення Герата Персією «внушало англійському правительству преувеличенные и даже неосновательные опасения, чтобы влияние Персии и через нее и самой России не проникло в Ост-индские его владения»².

Царський уряд прагнув зміцнити свої позиції в Ірані, але не за рахунок загострення відносин з Англією. Однак Симонич, який був різко налаштований проти англійців, не приховував своєї антипатії³. А енергійні дії Симонича, спрямовані на допомогу Мохаммед-шаху в оволодінні Гератом, викликали невдоволення британської влади. Тим більше, що вплив Росії в Ірані в цей період зростав і зміцнювався. Опір Гератському походу Мохаммед-шаха супроводжувався антиросійською кампанією в англійській дипломатичній діяльності, яка була безпосередньо спрямована проти повноважного міністра Росії в Ірані Симонича⁴. Та незважаючи на це, вже у листопаді 1837 армія шаха оточила Герат.

Британська влада чинила значний тиск на Петербург, причому в основному звинувачувала Симонича в провокуванні походу іранських військ на Герат, у створенні антианглійської коаліції на Середньому Сході. Царський уряд заперечував антианглійську спрямованість дій Симонича і доводив, що в його інструкціях немає вказівок щодо дій, спрямованих проти Англії. Проте, натиск на російського посла тривав. 9 травня 1838 року Симонич, який вже до цього часу був звільнений відповідно до указу від 30 квітня 1838 року з поста

---

¹ Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. – М., 1951. С. 63.

² АКАК. – Тифлис, 1884. Т. 9. С. 558.

³ Симонич И.О. Воспоминания полномочного министра 1832-1838 гг./И.О. Симонич. - М.: Наука, 1967. С. 132.

⁴ Иванов М.С. Очерк истории Ирана. – М., 1952. С. 150.

повноважного міністра, в супроводі офіцера генерального штабу І.Ф. Бларамберга прибув до шаха, який перебував з військами під Гератом¹.

Навесні 1838 в табір перського шаха під Гератом прибув англійський посланник в Ірані Мак-Ніл, який вимагав зняти облогу². Оборonoю Герату керував англійський офіцер Генрі Поттінджер, Камран-мірза отримував матеріальну допомогу від англійців. Мак-Ніл оголосив похід на Герат ворожим Великобританії актом і покинув шахський табір. При гератському війську залишилися англійські офіцери Стоддарт і д'Арсі Тодд, вони повідомляли Поттінджеру про всі іранські військові плани. Військовим радником при іранському війську був І.Ф. Бларамберг. Через відсутність чіткого керівництва в іранській армії і неузгодженості дій, невиконання військових планів і наказів, облога Герата затягнулася³.

Вимога англійського посланця про зняття облоги Герата і укладання торгового договору, який надавав би англійським купцям права, подібні тим, що надавалися підданам Росії за Туркманчайським договором, була підкріплена військовим захопленням іранського острова Харк англійськими моряками і розривом дипломатичних відносин Англії з Іраном в листопаді 1838 року.

Мак-Ніл покинув Тегеран, незважаючи на те, що ще чотирнадцятого серпня 1838 року шах прийняв рішення про зняття облоги Герата і погодився на надання англійцям торгових привілеїв⁴.

Для переговорів до Англії був посланий Хосейн-хан. Йому було пред'явлено ультиматум з 11 пунктів, головними з яких були звільнення фортеці Гуріан і підписання торгового договору з Англією. Іран змушений був прийняти ці умови. У 1841 р дипломатичні відносини з Англією були відновлені. У січні 1842 англійці евакуювалися з острова Харк⁵.

---

¹ Халфин Н.А. Вступительная статья // Симонич И.О. Воспоминания полномочного министра 1832 – 1838 гг.: Пер. с франц. – М., 1967. С. 15-16.

² Иванов М.С. Очерк истории Ирана. – М., 1952. С. 150.

³ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 73.

⁴ Иванов М.С. История Ирана, М.: Изд-во МГУ, 1977. С. 238.

⁵ Кузнецова, Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 73

Однак знову увага до Герату відновилася в середині 50-х років, коли Англія розширила не тільки економічне проникнення на ринки Ірану, Афганістану та Середньої Азії, але стала прагнути до встановлення свого політичного панування над державами цього регіону. У 1853 р англійці домоглися від Ірану невтручання у справи Гератського ханства за умови, що Англія теж не буде втручатися. Кримська війна відвернула Англію від Гератської проблеми, і Іран вирішив, що цей момент підходить для вирішення гератського питання. До Герату були спрямовані іранські війська. Англо-іранські відносини знову різко загострилися. В кінці 1855 року, переконавшись, що запобігти походу іранських військ на Герат не вдасться, Англія знову розірвала дипломатичні відносини з Іраном. На початку 1856 року іранські війська взяли в облогу Герат, і в жовтні місто було взято. Майже одночасно, англійці почали військові дії проти Ірану. У грудні 1856 англійські війська зайняли острів Харк і місто Бушир, в березні 1857 року Мохаммеру, а потім і Ахваз¹.

Але вже 4 березня 1857 року в Парижі був підписаний англо-іранський мирний договір². Англія вивела з території Ірану окупаційні війська.

Таким чином, Гератський конфлікт призвів до значного посилення політичних і економічних позицій Англії в Ірані, що дало їй можливість приступити до здійснення своїх загарбницьких планів в північній Індії і Афганістані.

2.2. РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У 40-Х – НА ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Не зважаючи на те, що іранський шах, під тиском Британії, був вимушений вивести свої війська з Герату, вплив Росії у регіоні все одно зміцнився. Однією з нових для російсько-іранських відносин форм співробітництва стає взаємодія у

---

¹ История Востока : В 6 т. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т И90 востоковедения. — М. : Вост. лит., 1995 . Т. 4. Восток в новое время (конец XVIII — начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л.Б. Алаев и др. — 2004. С. 131.

² Там само.

військовій сфері. Це співробітництво стало активуватися під час гератської кампанії.

У другій половині 30-х – на початку 40-х років стали частішими напади туркмен на іранське узбережжя Каспійського моря. А оскільки за умовами Туркманчайського договору (ст. 8) Іран не мав військового флоту на Каспії, то іранський уряд звернувся до Росії з проханням припинити набіги туркмен на іранське узбережжя¹.

У 1836 році іранський уряд звернулося з проханням до Росії надіслати в Астрабадську затоку, розташовану на сході Каспію, два військових судна, щоб приборкати повсталі племена туркмен. Skorиставшись цим, російський уряд відправив в східну частину Каспію свої військові кораблі. З'явилася можливість зміцнити свої позиції в південно-східній частині Каспійського моря².

У 1842 році в Астрабадській затоці, на острові Ашур-Ада, Росія заснувала Астрабадську морську станцію і отримала право утримувати тут військову ескадру кораблів. Іранський уряд двояко ставився до зростання впливу Росії в південно-східному Каспії. З одного боку, він використовував станцію для посередництва у відносинах із туркменами. У той же час, він стежив за діями росіян в цьому районі і чинив їм усілякі перешкоди³.

Російський канцлер А. М. Горчаков, оцінюючи політичну роль станції, відзначав, що присутність військових судів в найближчому сусідстві до перських берегів повинна була попереджати будь-які спроби порушити восьму статтю Туркманчайського договору, а також могла запобігти набігам туркменських племен, які дуже погано впливали як на російську, так і на перську торгівлю і промисловість⁴.

У 1846 році в Астрабаді було засновано російське консульство, яке сприяло розвитку російсько-іранської торгівлі та збільшенню російського впливу в

---

¹ Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 121.

² Кулагина Л. М., Дунаева Е. В. Россия и Иран: история формирования границ. - 2-е изд., доп. - М.: Гуманитарий, 2007. С. 54.

³ Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 122.

⁴ Абдуллаев Ю.Н. Астрабад и русско-иранские отношения (вторая половина XIX - начало XX вв.). Ташкент, 1975. С. 30-31.

регіоні. В цьому ж році, на півострові Мангишлак росіяни побудували Ново-Петрівське зміцнення¹.

У 1849-1850 роках на Каспійському морі почало функціонувати російське пароплавне товариство «Меркурій».

З середини ХІХ століття в політичному і соціально-економічному житті Росії спостерігаються значні якісні зміни, викликані розвитком капіталізму в країні. Зовнішня політика Російської імперії ставала більш агресивною. У цей період російський царизм розгорнув широку військову кампанію з метою захоплення Середньої Азії².

Російський кордон в регіоні Середньої Азії не був точно зафіксована. Завойовницькі плани Росії вимагали створення укріплених форпостів для підготовки наступів. У пониззі р. Сирдар'ї існувало тільки одне російське укріплення, засноване в 1847 році. У 1853 р на р. Сирдар'ї були закладені два укріплення: одне при витoku рукава р. Казили з Сиру, назване форт № 1, інше – при впадінні в річку Сирдар'ю річки Караузьяка і назване форт № 2. На Кубан-Дар'ї була фортеця Кумиш-Курган – форт № 3³.

Після взяття фортеці Ак-Мечеть в 1853 році на її місці було споруджено головне російське укріплення – форт Перовський. Таким чином, утворилася Сирдар'їнська укріплена лінія. Далі на сході від річки Сирдар'ї кордоном вважали річку Чу, що впадала в річку Сирдар'ю, а потім межа простягалася на північ від озера Іссик-Куль по хребту Кунча-Алатау⁴.

Все це дозволяє зробити висновок, що військова співпраця між Росією і Іраном в 30-ті – 40-ві роки була однією з найважливіших складових російсько-іранських відносин. З початку 1830-х ходів ця співпраця стає постійною. При цьому важливо відзначити, що Росія не направляла до Ірану військових місій,

---

¹ Кулагина Л. М., Дунаева Е. В. Россия и Иран: история формирования границ. - 2-е изд., доп. - М.: Гуманитарий, 2007. С. 55.

² Кулагина Л. М., Дунаева Е. В. Россия и Иран: история формирования границ. - 2-е изд., доп. - М.: Гуманитарий, 2007. С. 55.

³ Кулагина Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва Ключ-С, 2010. С. 80.

⁴ Стрельбицкий И. Земельные приобретения Александра II с 1855 по 1881 гг. СПб., 1881. С. 6.

подібно Англії. Більш слабка позиція Каджарського Ірану на міжнародній арені дозволяла Російській імперії самостійно визначати форми і обсяги військової підтримки, що надавалася Ірану. Однак Іран мав і власні цілі та інтереси, і не був підпорядкований впливу Росії безпосередньо. Скоріш, Росію та Іран можна назвати ситуативними союзниками в більшості випадків політичних дій та цілей обох держав.

Перша половина XIX ст. є особливою епохою в історії Ірану нового часу, так як багато в чому вона визначила шляхи подальшого розвитку країни. До кінця XVIII століття Іран був типовою феодальною країною. Розвиток військово-політичних, економічних і культурних зв'язків Ірану з європейськими капіталістичними державами сприяв появі в Ірані, особливо з кінця 30-х - початку 40-х років XIX століття нових форм підприємницької діяльності, виникненню нових явищ у сфері суспільних відносин. У країні почався процес поступового розкладання пануючого феодального ладу і формування, тоді ще слабкого, капіталістичного устрою¹.

Починаючи з 30-х років кожне десятиліття несло з собою нові прояви капіталістичних елементів в сфері економічного, соціального, політичного й навіть ідеологічного життя держави. Якщо зміна династій – прихід до влади Каджарів – фактично не позначилася на соціально-політичному становищі країни, то втягування Ірану в орбіту міжнародних капіталістичних зв'язків і більш активне зростання капіталістичних елементів в країні відразу ж привели до гострої соціально-економічної і політичної кризи в середині XIX ст. Це стало першим симптомом розпочатого розпаду дуже міцних феодальних структур. Країною прокотилися вибухи народного невдоволення, найяскравішим з яких був виступ бабідів. Єретичне, з точки зору ортодоксального шиїзму, вчення Баба набуло широкого поширення в країні і підняло на самовіддану боротьбу з Каджарами саме ті верстви міського населення, які завжди знаходилися під великим впливом шиїтського духовенства. Правляча верхівка в особі шаха,

---

¹ Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С. 82-83

спадкоємця престолу, Садр-Азама і деяких інших вищих чиновників змушена була піти на часткове реформування, щоб зміцнити державу і забезпечити збереження влади за собою¹.

Бурхливе десятиліття з середини 40-х років до середини 50-х років XIX століття було, певною мірою, переломним в історії Ірану. Поразка бабідського руху і відмова від проведення реформ, а також невдача в спробах приєднати Гератське ханство та вимушена необхідність йти на поступки капіталістичним країнам Європи, на деякий час породили песимістичні настрої серед прихильників модернізації Ірану. Але разом з тим, розвиток підприємництва, модернізація державного управління, культурне будівництво, ідеологічні пошуки тривали. Розвиток Ірану пішов за колоніальним шляхом, хоча Іран і не став колонією якої-небудь однієї капіталістичної держави².

Одним з аспектів російсько-іранських відносин була підтримка Росією окремих Напрямків іранської модернізації. Незважаючи на значне відставання Каджарського Ірану від передових держав того часу, Іран був країною, що стояла на шляху модернізації, хоча і досить обмеженої.

У XIX ст. основним носієм модернізації іранського суспільства і його виходу в більш широкий світ стає держава. Модернізація в Ірані спочатку мала бюрократичний характер, засвоєння європейських досягнень починалося в верхніх шарах іранського суспільства³.

Для Ірану, як і для інших країн мусульманського Сходу, модернізація відбувалася насамперед у тих сферах, які забезпечували незалежність ісламського суспільства. Насамперед – у військовій та технологічній сферах⁴.

Можна навести приклад участі Росії в модернізаційному процесі в Ірані у розвитку військової техніки і технології на межі 30-х – 40-х років XIX століття. Домігшись від Ірану екстрадиції батальйону, сформованого з російських

---

¹ Там само. С. 168.

² Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. С.236.

³ Галипов Н. А. Общественная мысль в Иране в XIX - начале XX в. - М., 1988. - С. 46.

⁴ Фадеева И.Л. Специфика процессов модернизации в исторической ретроспективе XIX – XX вв. // Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана. - М., 1997. С. 10-11.

дезертирів, Росія тим самим усунула одну з найбільш серйозних перешкод для подальшого поглиблення відносин між державами, які ще залишалися після укладення Туркманчайського договору. В першу чергу, вирішення питання про дезертирів дало основу для зміцнення російсько-іранського співробітництва у військовій сфері. Натомість виведеного з Персії батальйону Микола I надав Ірану в допомогу військових фахівців. Першим таким військовим інструктором фактично став І. Ф. Бларамберг, який перебував при шаху під час облоги Герата 1837-1838 років і брав участь в організації облогових робіт¹.

Після відведення військ шаха від стін фортеці, іранський уряд звернувся до Росії з проханням вислати до Ірану фахівців для облаштування тегеранського арсеналу. В Іран були спрямовані четверо майстрових на чолі з лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади поручиком Масальським, які прибули до Ірану влітку 1839 року².

Науково-технічна допомога Ірану з боку Росії не вичерпувалася військовою сферою. Для подальшого розвитку військової техніки, в першу чергу артилерії, Ірану були потрібні фахівці в гірничорудному справі, в розвідці корисних копалин. Уряд Ірану звернувся до Росії з проханням відправити в Персію гірських інженерів для дослідження іранських руд. У 1842 році було прийнято рішення відправити до Ірану гірського інженер-майора Воскобойникова. Крім офіцера в Іран вирушили п'ять чоловік нижніх гірських чинів з Златоустівського, Пермського і Луганського ливарних заводів. Вони повинні були відправитися з Тифліса не пізніше кінця 1842 – початку 1843 року³.

В епоху реформ Тагі-хана, в 1850 році, до Москви і Санкт-Петербургу відправилася група ремісників під керівництвом Хаджі Мірзи Мохаммад Таджір-і Табриза для роботи на місцевих фабриках і вивчення таких галузей виробництва, як кондитерська справа, виготовлення кришталю, лиття металів, ковальської і теслярської справи. Тагі-хан звернувся до російського уряду з

---

¹ Бларамберг, И.Ф. Воспоминания. - М., 1978. С. 112-136.

² Там само. С. 163.

³ АКАК. Т. 9. Док. 492. С. 577.

проханням керувати іранськими ремісниками і спостерігати за їхньою майстерністю. У 1853 році вони повернулися до Ірану разом з численними інструментами і стали створювати нові фабрики. Так, Ага Рахім Ісфахані організував кришталевий завод в Тегерані і паперову фабрику в Ісфахані. Хаджі Мохаммад Таджір Табриза створив чавуноливарну і теслярську майстерні в Сарі, не враховуючи заснованого там цукрового заводу¹.

Таким чином, в 30-ті – 50-ті роки ХІХ століття російсько-іранські відносини розвивалися також в сфері військового і технічного співробітництва. Це значною мірою було зумовлено внутрішніми потребами Ірану в кваліфікованих фахівцях і розвитку технологій. Але і для Росії це взаємодія також представляла інтерес, оскільки така співпраця дозволяла зміцнити російські позиції в Ірані.

2.3. РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ СХІДНОГО ПИТАННЯ.

В кінці 40-х - початку 50-х років ХІХ століття загострилися протиріччя між провідними європейськими державами як на Сході, так і в Європі.

У 1853 році почалася Кримська війна. У Стамбул навесні 1853 року була спрямована російська надзвичайна місія на чолі з князем А. С. Меншиковим, головнокомандувачем сухопутними і морськими силами в Криму². Їй було доручено не тільки в ультимативному порядку забезпечити переважне право православної церкви в Єрусалимі і Віфлеємі, але і домогтися визнання за царським урядом права надання допомоги всім православним підданам султана. Султан і Порта відхилили вимоги Миколи І.

Помилково вважаючи, що Англія і Франція не підуть на відкритий конфлікт, Микола І ухвалив рішення почати війну з Туреччиною. Російські війська в липні 1853 року форсували Прут і незабаром без бойових дій зайняли територію

---

¹ Ларин А. Б. Участие России в модернизационной программе Ирана в конце 30-х – 40-е гг. ХІХ в // Вестник ВУиТ. 2013. №1 (12). С. 6.

² История Востока: В 6 т. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т И90 востоковедения. — М.: Вост. лит., 1995. Т. 4. Восток в новое время (конец ХVІІІ — начало ХХ в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л.Б. Алаев и др. — 2004. С. 356.

Дунайських князівств. Спираючись на підтримку західних держав, турецький уряд пред'явив вимогу про виведення військ Росії з князівств. Оскільки командування російських військ відхиляло будь-які спроби переговорів, почалися військові дії. Вони розвернулися спочатку на Дунаї і Кавказькому фронті. Великі битви відбулися в Малій Валахії, на лівому березі Дунаю. 30 листопада 1853 року у Синопа ескадра російського Чорноморського флоту під командуванням адмірала Нахімова розгромила турецький флот. У грудні 1853 турецька армія була розгромлена і на Кавказькому фронті в битві біля села Башкадиклар (між Карсом і Александрополем). Зважаючи на загрозу повної військової поразки Османської імперії західні держави, які побоювалися за свої позиції на Близькому Сході, вирішили відкрито втрутитися в конфлікт. Уже після Синопської битви морські ескадри Англії і Франції з'явилися в Чорному морі. У березні ж 1854 року держави уклали з Османською імперією союзний договір, спрямований проти Росії, а в середині квітня 1854 союзники почали військові дії¹.

Тобто, була створена антиросійська коаліція, до якої увійшли Англія, Франція, Австрія та Османська імперія.

Сформований не на користь Росії розклад сил, ще до початку Кримської війни, привів імператорський двір до думки про необхідність укладення військового союзу з Іраном. Утворення подібного союзу допомогло б Росії запобігти створенню турецько-іранського військового блоку, дії якого були б спрямовані на Кавказ. Побоюючись подібного результату, напередодні війни з Туреччиною Росія запропонувала Ірану укладання військового союзу. Російсько-іранські таємні переговори, які проводилися з липня по грудень 1853 року, не дали очікуваних результатів, за винятком усної заяви Насер ад-Дін-шаха Каджара (1848-1896 рр.) про дотримання Іраном суворого нейтралітету у війні проти Туреччини. Проте, як свідчить дипломатичне листування російського

---

¹ История Востока: В 6 т. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т И90 востоковедения. — М.: Вост. лит., 1995. Т. 4. Восток в новое время (конец XVIII — начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л.Б. Алаев и др. — 2004. С. 356-357.

посланника князя Д.І. Довгорукого з міністром закордонних справ Росії К.В. Несельроде і намісником царя на Кавказі графом М.С. Воронцовим, обидві сторони були зацікавлені в укладанні військового союзу тільки на своїх умовах. Сформована зовнішньополітична ситуація також накладала свій відбиток на переговорний процес. Однак в результаті перших вдалих битв Кавказької армії над турками розпочався наступний етап російсько-іранських переговорів, в ході яких були обговорені два альтернативних варіанти угоди: укладення російсько-іранського військового союзу або оголошення Іраном нейтралітету. Приймаючи до уваги несприятливе зовнішньополітичне становище і уникаючи його подальшого загострення, російська сторона вирішила відмовитися від укладення угоди про військовий союз з Іраном, після чого 29 вересня 1854 року в Тегерані в умовах секретності була підписана конвенція про нейтралітет Ірану¹.

Таким чином, російській дипломатії вдалося домогтися нейтральної позиції шахського двору, що дещо полегшило становище Росії під час Кримської війни.

Іран і Росія були зацікавлені в збереженні і розвитку взаємовигідних зв'язків, оскільки позитивний характер розвитку російсько-іранських відносин був запорукою для збереження стабільності в Каспійському регіоні і Закавказзі.

---

¹ Тер-Оганов, Н. К. Русско-иранские тайные переговоры 1853-1854 гг. и заключение конвенции о нейтралитете Ирана / Н. К. Тер-Оганов // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2021. – № 16(1). – С. 191-199.

Розділ 3. ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ РОСІЄЮ ТА ІРАНОМ У 30-Х – 50-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Залучення представників торгового капіталу Середнього Сходу в підприємницьку діяльність в Росії було однією з характерних рис російської зовнішньоекономічної політики в цьому регіоні протягом усього ХІХ століття. В умовах, коли російська промисловість перебувала у фазі становлення і не мала достатнього потенціалу для організації російсько-азіатського товарообміну на стабільній і широкій основі, урядові кола були змушені надавати підтримку купцям, що забезпечувало доступ російської продукції на перспективні ринки Каджарського Ірану, ханств Середньої Азії та інших держав¹.

У стратегічних планах царського уряду Іран займав особливе місце з кількох причин. Після двох успішних російсько-іранських війн, в цьому регіоні значно посилювався російський політичний вплив, особливо в північно-іранських провінціях. Туркманчайський мирний договір містив пункти, що визначали вигідний для Росії режим торгово-економічних відносин між державами. У той же час в Ірані, більш ніж в інших країнах Середнього Сходу, сформувалася внутрішня потреба в російських товарах, обумовлена географічною близькістю і історичним досвідом міждержавної і міжнаціональної торгівлі. Це підтверджується і матеріалами офіційної статистики, згідно з якими половина всіх промислових виробів, експортованих в 20-і рр. ХІХ ст. з Росії в Азію, збувалася на іранському ринку, в тому числі близько 60% від загального азіатського вивезення бавовняних тканин².

Одна з головних особливостей російсько-іранських торгових зв'язків полягала в тому, що активну участь в них брали вірмени, азербайджанці та інші жителі Закавказзя. Вірменські купці здавна були основними провідниками

---

¹ Мартыненко А. В., Грачева Е. З. Предпринимательство и межконфессиональная толерантность (на примере российско-иранских торговых отношений первой половины XIX в.) //Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – №. 6-2. – С. 108-112., С. 108.

² Рожкова М. К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. 512 с., С. 72.

зовнішньої торгівлі Ірану в Російській державі. Ще з часів царя Олексія Михайловича вірменське купецтво отримало особливий статус, що виражався цілим рядом привілеїв, таких як право торгувати і зберігати товари в Астрахані та інших містах на російському кордоні, пільгові мита, гарантії безпеки, надання можливості транзиту. Надалі переваги вірменських купців багаторазово підтверджувалися імператорськими указами та іншими правовими актами¹.

Зовнішня торгівля Ірану в кінці XVIII і в перші десятиліття XIX ст. не регулювалася загальнообов'язковими договорами або шахськими указами. Хоча існувало кілька розпоряджень тегеранської влади щодо торгівлі з Росією, Англією, Індією, Туреччиною. Основними документами, що регламентували ірано-російську торгівлю, були Туркманчайський договір 1828 року і спеціальний торговий акт, згідно з яким встановлювалося п'ятивідсоткове торгівельне мито. Аналогічні умови були надані Англії (торговий договір 1841 г.), Бельгії (1841), а згодом Франції, США, Іспанії та іншим країнам. Наприклад, бельгійські купці, за умовами ірано-бельгійського договору, могли вести торгівлю де завгодно, та повинні були платити п'ятивідсоткове мито, крім того, могли мати по одному представнику бельгійського купецтва в Тегерані і Тебризі².

Однак у першій половині XIX ст. все ще не було одноманітності у стягненні та сплаті мит за товари. Не виконувалися митні правила. Іранські митні чиновники, сплативши значні відкупні суми за отримання посади митника, вважали цілком закономірним змінювати розміри стягуваних мит на свій розсуд. Тегеранський уряд не мав можливості контролювати зовнішню торгівлю, хоча місцеві правителі провінцій без санкції шаха або головного візира не могли вирішувати питання про торгівлю іноземців в очолюваних ними провінціях. Але місцева влада вносили свої суттєві поправки в умови торгівлі з іноземними купцями, піклуючись перш за все про власну вигоду. Так, наприклад, у Гілянці з російських купців стягували крім обов'язкового 5% -го мита, передбаченого

---

¹ Куканова Н. Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII – первой половине XIX в.

(по материалам русских архивов). Саранск: Мордов. книж. изд-во, 1977. С. 79.

² Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. М.: Наука, 1983. С. 138.

Туркманчайським договором ще додаткові кошти. Не були уніфіковані правила огляду та оцінки товарів на митницях Ірану ¹.

У першій половині XIX ст. Іран тільки вступав в систему більш-менш врегульованих торговельних відносин між країнами. Значна частина зовнішньоторговельних операцій здійснювалася на давно сформованих принципах «східної торгівлі». Іранські купці, які займалися торгівлею з іншими країнами, намагалися користуватися старими зв'язками і каналами. Вони використовували рекомендаційні листи і охоронні грамоти високопоставлених осіб, особисті знайомства з правителями сусідніх ханств і держав, перевірені зв'язки з іноземними купцями тощо. До державних чиновників, в консульства зверталися лише в крайніх випадках. У разі виникнення конфлікту згадували про наявність торгових договорів, актів, письмових та усних домовленостей іранських правителів з іноземними консульствами ².

В кінці XVIII - початку XIX ст. посилюється військово-політичний та економічний тиск європейських держав на Іран. Вплив світового капіталістичного ринку на іранську економіку з кожним десятиліттям ставав все більшим. Однак в перші десятиліття XIX століття вплив європейського торгового капіталу ще мало відображався на становищі іранського ринку. До першої половини 30-х років зберігалось переважання іранського торгового капіталу в економічних відносинах Ірану з іншими країнами. Однак з середини століття становище стало змінюватися, європейські та російські торгові дома значно розширили свої зв'язки з Іраном і стали тіснити місцевих торговців³.

У російських офіційних статистичних матеріалах досить довго торгівля з Іраном не відокремлювалася від закавказької. Зробити це було важко хоча б тому, що, керуючись своїми комерційними або іншими інтересами, вірменські та азербайджанські купці часто міняли місце проживання і підданство. Наприклад, в кінці 20-х - початку 30-х рр. XIX ст. через війни, епідемії чуми 1829 року і

---

¹ Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. М.: Наука, 1983. С. 139.

² Там само. С. 140.

³ Кулагина, Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 96

холери 1830 року багато з купців переселилися зі Східної Вірменії до Ірану¹. Інші торговці, навпаки, виїжджали з північно-східних іранських провінцій і залишалися в Астрахані, Баку та інших містах. Треті, не змінюючи місця проживання, зверталися в російські дипломатичні представництва з проханням прийняти їх в російське підданство, а іноді просто називалися російськими підданими. Перевірити їх було складно, оскільки багато хто з торговців не мали документів, що посвідчували особу, як зазначалося в повідомленнях російських консулів².

Росія, історично міцно пов'язана з іранським ринком збуту і сировини, була вкрай зацікавлена в розвитку торгівлі з Іраном. Внутрішній ринок не міг задовольнити потреби швидко зростаючої російської промисловості. Тому Росія, яка вела конкурентну боротьбу із західними країнами, шукала зовнішні ринки на Сході³.

Розширенню торгових взаємин багато в чому сприяло скасування з боку російського уряду всіх митних обмежень на кордоні з Іраном. Спеціальним указом від 8 жовтня 1821 р пільговий п'ятивідсотковий тариф був поширений на західноєвропейські товари, що ввозилися в Закавказзя, а також був дозволений безмитний транзит до Ірану. Такі пільгові умови викликали величезний потік західноєвропейських товарів в Закавказзя та Іран. Якщо в 1825 році через закавказькі порти в Іран було ввезено товарів на 397 тис. рублів, то вже в 1829 році майже на 2 млн. рублів⁴. Але пільги мали і свої негативні сторони. Вони становили загрозу збуту промислових товарів, російському експорту. Нові тарифні правила підривали позиції російських промисловців. До російського

---

¹ Галоян Г. А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории, их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции. М.: Мысль, 1976. 455 с., С. 204.

² Русско-иранская торговля, 30-50-е годы XIX века: сб. документов / сост. Н. Г. Куканова. М.: Наука, 1984. С. 43-44.

³ Кулагина, Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. – Москва: Ключ-С, 2010. С. 96-97.

⁴ Русско-иранская торговля в 30-50-е годы XIX века. Сборник документов / составитель Н.Г. Куканова. - М., 1984. С. 7.

уряду надходили численні скарги російських фабрикантів на торговий режим в Закавказзі та Ірані з клопотанням про введення заборонних мит¹.

Росія намагалася протистояти англійській експансії шляхом укладення угод, що полегшували її проникнення на іранський ринок.

Після закінчення другої російсько-іранської війни в Туркманчайському мирному договорі, як і в Гюлістанському, містилася стаття про торгівлю, згідно з якою «...Российские купеческие суда по прежнему обычаю имеют право плавать свободно по Каспийскому морю и вдоль берегов оною, как равно и приставать к ним... Таким же образом предоставляется и персидским купеческим судам право плавать на прежнем положении по Каспийскому морю и приставать к берегам Российским»².

Додатково до мирного договору і в один день з ним був підписаний Особливий трактат (Акт) про торгівлю з дев'яти статей, який відтворював умови Гюлістанського договору про надання купцям обох країн права вільної торгівлі³.

В цілому, за положеннями трактату для російських торговців були створені в Ірані набагато вигідніші, ніж раніше, умови. Ця угода надавала Росії значні привілеї перед іншими країнами.

Наявність розвиненого господарства в північних провінціях Ірану – Азербайджані, Гілянні, Мазандарані, Астарабаді і Хорасані, та вигідне їх положення по відношенню до південних кордонів Російської імперії збільшували торговий потенціал Каспійського моря.

Протягом досліджуваного періоду розвиток економічних зв'язків між Іраном і Росією сприяв перетворенню Каспійського моря в вигідний транспортний коридор, по якому відбувався інтенсивний товарообмін між двома країнами, а також йшли вантажі, що відправлялися з європейських країн до Ірану транзитним шляхом через Росію. Насправді, торговельні зв'язки між Іраном і

---

¹Кулагина, Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 101.

² Договора России с Востоком, с. 215-217.

³ Кулагина, Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 102.

Росією через Каспійське море після підписання Туркманчайського договору вступили в новий етап. З кожним роком зростав обсяг товарообігу, російські торговельні фірми почали вкладати свої капітали в розвиток тих чи інших сфер виробництва в Ірані, почали функціонувати на території Ірану філії російських банків.

Вже до 30-х років XIX ст. значно виріс обіг російсько-іранської торгівлі. У 1829 році Росія завезла до Ірану різних промислових виробів на суму в 5,5 млн. руб., тобто майже в 3 рази більше, ніж в 1824 році. У 1833-1839 роках Росія вивезла до Ірану одних тільки бавовняних тканин на 4,5 млн. рублів. А весь обсяг товарів, ввезених до Ірану оцінювався в 8 млн. рублів. Іранський ринок поглинав від 40 до 60% всіх російських промислових товарів, що експортувалися в Азію¹.

Як вже зазначалося, у російському експорті до Ірану в 20-х - на початку 30-х рр. XIX століття значне місце займали текстильні товари. Друге місце в експорті займали метали і металеві вироби. Торгівля металами розвивалася досить успішно і в 40-50-і роки XIX століття. Залізо привозили в Гілян і Мазендеран і далі воно надсилалося в Казвін і Тегеран, а потім і по всій країні. Тільки за одне десятиліття, з 1833 по 1843 рік, ввезення заліза збільшилося в 3,3 рази, міді в 2 рази, металевих виробів в 3 рази. Експорт металів в 50-ті роки XIX ст. виріс в порівнянні з початком століття в 4 рази².

Ввозилися в Іран також шкіри для виробництва піхов, виготовлення чобіт і валіз. У числі інших товарів російського експорту були хутра, газетний і обгортковий папір, фарби, вироби зі скла, кришталю і фарфору. З Баку морським шляхом в північні провінції Ірану поставляли нафту і сіль. Першорядного значення для Ірану, особливо в неврожайні роки, набувало ввезення борошна, крупи та інших продуктів харчування. Російський цукор збувався в Ірані у багатьох місцях, і безперешкодно. Разом з тим, промисловість Росії розвивалася і попит на сільськогосподарську сировину – шовк-сирець, бавовну, фарби

---

¹ Кулагина, Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 102.

² Русско-иранская торговля, 30-50-е годы XIX века: сб. документов / сост. Н. Г. Куканова. М.: Наука, 1984. С. 17.

зростав. Російські купці вивозили іранський шовк-сирець не тільки до Росії, але й до Європи¹.

Шовківництво відіграло значну роль в господарському житті Ірану. З 1836 по 1851 роки імпорт шовку з Ірану до Росії збільшився в 79 разів, бавовни – в 70 разів, пряжі – в 10 разів. Ввозилися також іранські тканини і вироби з них. Значне місце в іранському імпорті в Росію займали рис, сухофрукти, прянощі, мед, риба, ікра. Ввозилися килими, але вони йшли в основному транзитом в Європу, хна, тютюн тощо².

Як зазначав Шарль Іссаві, Росія займала перше місце у зовнішній торгівлі Ірану через вигідні тарифи, зручні шляхи сполучення, багатий асортимент товарів і традиційні торговельні зв'язки³.

У російсько-іранської торгівлі, як і в іншій підприємницькій діяльності, в Ірані перше місце займав російський державний капітал. Були, щоправда, поодинокі спроби з боку окремих російських купців або фабрик і заводів організувати більш регулярну торгівлю між двома державами⁴.

У 1845 році був створений «Московський торговий дім» для торгівлі з Азією. Торговий дім російських купців «Баранов, Ремізов, Єлізаров і К^о» став розширювати торговельні обороти з Астрабадом, встановив торговельні зв'язки з Центральним Іраном. Через конкуренцію європейських товарів дещо скоротилася ірано-російська торгівля через Астрахань. Тому російський уряд активізував торговий обмін з Іраном через Астрабад. У місті був заснований «Астрабадський торговий дім», який здійснював збут російських виробів в Іран і Середню Азію. У 1849 році були засновані його філії в Тегерані, Мешхеді, Барфруші, Шахруді, Ардебілі та інших містах. З 1846 по 1854 роки ним було

---

¹ Кулагина Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 107.

² Русско-иранская торговля, 30-50-е годы XIX века: сб. документов / сост. Н. Г. Куканова. М.: Наука, 1984. С. 19-20.

³ Issawi C. P. Economic history of Iran, 1800-1914. – 1971. P. 100.

⁴ Кулагина Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 109.

реалізовано в Ірані російських товарів на 522 тис. руб., а іранських в Росії – на 559 тис. руб.¹

Розвитку торгівлі Росії з північними і північно-східними провінціями Ірану сприяло пароплавне товариство «Меркурій», створене в 1850 році, «Русалка» – в 1856 році. У 1858 році вони об'єдналися і з'явилася компанія «Кавказ і Меркурій», що здійснювала торговельні, пасажирські і поштові відправлення по Каспійському морю і Волзі².

Однак розквіт і панування російської торгівлі в Закавказзі після Туркманчайського миру в кінці 20-х – на початку 30-х років виявилось короткочасним. Російські набивні ситці за своєю якістю не могли конкурувати з англійськими тканинами, особливо в Тебризі, куди англійські товари доставлялися прямо з Трапезунда. У зв'язку з цим центр російсько-перської торгівлі змістився в прикаспійську провінцію Персії – Гілян. З російських товарів сюди привозилися метали, металеві вироби, кришталь, фарфор, скрині, фарби, хутро, нафта, сіль тощо. У доповідній записці в кінці 1837 року міністр фінансів Канкрін особливо відзначив успіхи гілянської торгівлі³.

Значну частину товарів, які ввозилися в Іран, становили вироби англійської та індійського виробництва. У 1830 році імпорт до Ірану склав 2 млн. фунтів стерлінгів, з яких на частку Англії і Британської Індії припадало понад 2/3 всіх ввезених товарів, експорт же товарів з Росії становив 600 тис. ф. ст.⁴.

Характер зовнішньої торгівлі Ірану в 30-ті - 50-ті роки визначався перш за все конкурентною боротьбою європейських держав. Англійська конкуренція на іранських ринках ставала для Росії важливою політичною та економічною проблемою.

---

¹ Рожкова М. К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. С. 333.

² Кулагина Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 109.

³ Атаев Х.А. Торгово-экономические связи Ирана с Россией в XVIII - XIX вв. - М: Наука, 1991. 391 с., С. 152.

⁴ Issawi C. P. Economic history of Iran, 1800-1914. – 1971. P. 83.

Як було визначено, до 1840 років Росія займала вигідні позиції в середньоазіатській торгівлі. Однак подальший розвиток англійської промисловості і прагнення до подолання чергової торгово-промислової кризи привели до розширення експансії Англії в Азії, і зокрема в Середній Азії. Активізується колонізаторська політика Англії на Середньому Сході. Вона також прагне перешкодити просуванню російського царизму в середньоазіатські ханства, використовуючи як привід небезпеку можливого підкорення Індії Росією¹.

У жовтні 1841 року були відновлені англо-іранські дипломатичні відносини. Тоді ж був підписаний англо-іранський торговий договір. Договір надавав англійцям право екстериторіальності, звільняв від сплати внутрішніх мит і надавав п'ятивідсоткові мита на ввезення в Іран англійських товарів².

Одним з перспективних і дохідних напрямків торговельно-економічної діяльності російських купців і підприємців в Ірані в 40-і роки XIX ст. стало рибальство. Чимало вітчизняних купців переорієнтували свої капітали в рибальський промисел. Причина полягала не тільки в багатстві іранських вод, але і в місцевих релігійних традиціях. Іранці, які сповідували шиїзм, не вживали рибу без луски. Отже, промисел білуги, осетра, севрюги, сома і деяких інших видів риб був практично повністю монополізований російськими купцями по всьому Південному Каспію, а також уздовж південно-східного берега моря, що належав туркменським родам. Такий підхід дозволив вітчизняним торговцям і підприємцям зміцнити свої позиції в північному Ірані. Підполковник І.Ф. Бларамберг зауважував з приводу посилення впливу Росії в Гіляне: «...русский консул находится там (у Решті) только с 1835 года; с этого времени наша

---

¹ Жигалина О.И. Великобритания на Среднем востоке (XIX - начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций. М.: Наука, 1990. - 166 с. С. 14.

² Торговый договор, заключенный английским правительством с шахским двором Персии в 1841 году: собрание документов по истории Ирана в Новое время // Новая история Ирана. Хрестоматия. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. - 328 с. - С.83.

торговля весьма увеличилась в этом крае, и оборот русских купцов простирался в последних годах до трех миллионов рублей ассигнаций ежегодно»¹.

Торговий капітал в Ірані був тісно пов'язаний з лихварським. Частина купецтва ввезення і вивезення товарів поєднувала з ремеслом саррафів (мінял), які об'єднували в собі функції банкірів і лихварів. Слід зазначити, що непорядкованість грошової системи, постійна потреба в кредитах, створили ситуацію, коли інститут саррафів був просто необхідний для здійснення торгових операцій, особливо з іноземними партнерами. Саме серед купців, чия торгова діяльність була пов'язана з Росією, лихварство набуло широкого поширення, а російське золото і срібло високо котирувалися на іранському ринку².

Купецтво було значною за чисельністю і за впливом соціальною групою в іранському місті. У його руках зосереджувалася зовнішня і внутрішня торгівля. Особливістю іранського купецтва, як неодноразово відзначалося дослідниками, був його тісний зв'язок з феодалами і духівництвом, ще починаючи з часів середньовіччя. Часто купці виступали в якості підставної особи знатного феодала, ведучи торгівлю переважно на його гроші, і вважалися дуже заможними людьми, хоча в дійсності мали лише невеликі капітали³.

Іранське купецтво поділялося на кілька груп відповідно до розмірів капіталів. Офіційного розподілу купців за гільдіями в залежності від капіталу не було. Але і влада, і місцеве населення досить безпомилково могли визначати, якими приблизно капіталами володіє той чи інший купець. Однак іноземні купці, вступаючи в угоди з іранськими купцями, нерідко помилялися, приймаючи будь-якого купця за заможного і даючи йому в кредит великі партії товарів. На цьому тлі виникало багато спірних справ, якими постійно займалися російське і англійське консульства, намагаючись стягнути з чергового банкрута гроші на користь своїх купців. Іранська влада неодноразово звертали увагу консулів на те,

---

¹ Бларамберг И.Ф. Статистическое описание Персии // Записки Императорского Русского географического общества. 1853. Кн. 7. С. 138.

² Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. М.: Наука, 1983. С. 145.

³ Там само. С. 130.

щоб вони попереджали своїх купців про тенденції деяких іранських торговців видавати себе за багатих, щоб отримати в кредит побільше товарів¹.

Російський купецький капітал до кінця 40-х рр. XIX ст. міцно утвердився в провінціях Мазандеран, Астрабад, проник в провінцію Хорасан і деякі інші регіони Ірану. Така тактика стала передмовою до майбутнього остаточно розділу Ірану на сфери економічного впливу між Російською імперією і Великобританією².

Іншими словами, північні провінції Ірану були повністю залежні від ірано-російської торгівлі. Велика частина виробленої сільськогосподарської продукції йшла на експорт в Росію, а місцеве населення майже повністю забезпечувалося товарами, виробленими в Росії.

Крім того, з боку Росії було посилено вплив на шаха і його оточення для того, щоб не допускати інтриг з боку англійців. Ці заходи дозволяли утримувати російські позиції на ринках і протистояти Британії в конкурентній війні. У цей період в Ірані шахська скарбниця, окремі сановники, місцеві правителі і феодали були активними компаньйонами купців у внутрішній оптовій і в зовнішній торгівлі³.

Важливою рисою російсько-іранської торгівлі було те, що вона не носила однобічний характер, як торгівля з Англією, а була взаємно вигідна і для Ірану, і для Росії. До 50-х років XIX ст. обсяг іранського експорту в Росію не поступався обсягом товарообігу з зарубіжними країнами через порти в Перській затоці.

Але незважаючи на порівняно сприятливі умови, що склалися для російсько-іранської торгівлі, експорт російських товарів до Ірану був значно менше європейського. Чималу роль в цьому відігравала відсутність досвіду і гнучкості у російських промисловців. Вони не враховували смаки і бажання

---

¹ Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. М.: Наука, 1983. С. 131.

² Шкунов Владимир Николаевич Российско-иранская торговля в 40-е гг. XIX в. // Теория и практика общественного развития. 2011. №7. С 271.

³ Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX века. М.: Наука, 1983. С. 131.

іранських споживачів, не могли швидко пристосуватися до потреб іранського ринку, не використовували сприятливу для себе кон'юнктуру¹.

Для Ірану Росія була основним ринком збуту сировини, та разом з тим – єдиною великою капіталістичною державою, з якою він мав активне торгове сальдо. Остання обставина мала велике значення для Ірану, оскільки його баланс в торгівлі з іншими країнами був пасивним, а це неминуче позначалося на фінансовому становищі країни. Найчастіше, торговий дефіцит покривався ввезенням монети з Росії, що негативно відбивалося на російському торговому балансі. Наслідки нееквівалентної торгівлі з більшістю європейських держав позначалися і на зовнішній торгівлі Ірану. Країна неодноразово переживала торговельні кризи, що супроводжувалися гострою нестачею готівкового капіталу, затримками виплати відсотків по позиках, різким коливанням цін на товари, великим скупченням непроданих товарів, частим банкрутством торгових домів і купецтва².

Проблеми зовнішньої торгівлі і освоєння нових ринків до кінця XIX століття мали важливе значення для Росії. За рахунок розвитку промисловості, особливо текстильної, потребувалося все більше бавовни-сирцю, ввезення якого в 1851-1860 рр. зросло до 10 млн. пудів і продовжувало збільшуватися.

Як вже говорилося вище, Іран займав важливе місце в торгівлі Росії, і перш за все це стосувалося його північних, північно-західних і північно-східних, найбільш розвинених провінцій. Північні райони Ірану були тісно пов'язані з російським ринком, з потребами російської промисловості. Розширення російсько-іранських торгових і економічних зв'язків багато в чому сприяло господарському розвитку цих провінцій Ірану, зайнятості населення, підвищенню його матеріального становища. Росія ввозила туди ті товари, яких гостро потребувало іранське населення, а вивозила сільськогосподарську, скотарську, ремісничу продукцію, тобто основні предмети виробництва

---

¹ Кулагина, Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва: Ключ-С, 2010. С. 111.

² Там само.

населення цих провінцій. Сільське господарство цих районів все більше пристосовувалося до запитів російського ринку. Росли посіви рису, бавовни та інших технічних культур. Виробництво бавовни в основному залежало від російського ринку і потреб російської текстильної промисловості, і її закупівлі постійно зростали¹.

Таким чином, уряд Росії прагнув забезпечити собі надійні ринки збуту і джерела сировини на Середньому Сході. Можна відзначити, що одним з основних завдань Російської політики в Ірані в XIX столітті була торгівля з цією країною, а також транзитна торгівля через іранські землі. Всі інші цілі російського уряду, в тому числі і політичні, були, в кінцевому рахунку, підпорядковані цій меті.

---

¹ Атаев Х.А. Торгово-экономические связи Ирана с Россией в XVIII - XIX вв. - М: Наука, 1991. С. 132-133.

ВИСНОВКИ

Таким чином, відносини між Росією та Іраном у даний період важко назвати добросусідськими. У першій половині XIX століття у російсько-іранських відносинах спостерігалися як періоди конфронтації, так і періоди миру та співпраці.

Важливе значення для врегулювання відносин між Росією та Іраном після закінчення російсько-перської війни 1804-1813 років мало підписання Гюлістанського мирного договору. Але незважаючи на позитивний характер договору, він не вирішив деяких важливих питань, зокрема, не встановив точної межі між Росією та Персією. У подальшому це призвело до нового загострення і стало однією з причин нової російсько-перської війни, що почалася у 1826 році.

Друга російсько-перська війна 1826-1828 років закінчилася поразкою Каджарського Ірану. Шах був змушений піти на мирні переговори і підписання миру з Росією. Мирний договір було підписано у Туркманчаї. Він давав значну перевагу Росії з цілої низки питань. Це викликало напруженість у відносинах Ірану з Англією. Англії відмовилися від військового співробітництва з персами.

З підписанням Туркманчайського договору завершилася багаторічна боротьба за Кавказ, що велася між трьома імперіями – Російською, Османською та Перською. Кавказькі землі втратили свою незалежність та увійшли до складу Російської імперії.

Приєднання Східної Вірменії, Північного Азербайджану та Грузії до складу Росії було серйозною перемогою царського уряду. Це завадило колоніальним планам Англії, яка прагнула встановити своє панування на території Ірану та Закавказзі та не допустити на цих землях розширення російського впливу.

Можна зробити висновок, що Туркманчайський договір не тільки поклав кінець російсько-перським війнам, а й значно зміцнив позиції Російської імперії у даному регіоні. Але відносини між Росією та Іраном усе одно залишалися досить напруженими.

Свідоцтвом цього може служити трагедія, що сталася у Тегерані у 1829 році. Іранці розгромили російську місію, її учасників, в тому числі А. С. Грибоєдова, було вбито. Трагедія у Тегерані змісила обидві країни шукати шляхи для мирного врегулювання ситуації та подальшого розвитку російсько-іранських відносин, переглядаючи основи своєї політики.

Посольство з вибаченнями від іранського шаха, яке очолив Хосров-мірза, прибуло до Петербургу. Вибачення були прийняті Миколою I. Фактично, це посольство було надіслано за ініціативи Росії. Причиною цього було бажання царського уряду врегулювати конфлікт мирним шляхом та уникнути нової війни з Іраном. Від прийняття рішучих заходів у відповідь на тегеранські події Росію утримувало її складне зовнішньополітичне становище.

На початку тридцятих років XIX століття у російсько-іранських відносинах починається новий етап. Посольську місію в Персії очолив князь Довгорукий. Царський уряд відстрочив для Ірану виплати внесків з контрибуції, йшло прикордонне врегулювання, були вирішені питання про перебування на територіях Росії та Ірану деяких закавказьких ханів, кочових племен тощо.

Після поразки у другій російсько-перській війни, в Ірані гостро стало питання про відновлення спроб оволодіти Гератом. Ця територія могла б стати своєрідною компенсацією після втрати Закавказзя. До того ж, це могло завадити політичному об'єднанню Афганістану та позбавило б гератських правителів можливості надавати допомогу бунтівним хорасанським ханам.

У той час Герат набув особливого значення у відносинах між державами на Середньому Сході. Тут зіткнулися політичні інтереси Росії та Англії. Росія прагнула не допустити посилення позицій Англії у цьому регіоні, тому що це означало б втрату впливу. Тому Росія потидіяла спробам Англії підтримати Герат та надавала допомогу шахському уряду на чолі з Мохаммед-шахом. При цьому, Англія звинувачувала Росію у провокуванні конфлікту. Англійський уряд шукав кошти для встановлення контролю над Афганістаном.

Незважаючи на допомогу царського уряду, гератська кампанія виявилася для Мохаммед-шаха невдалою. Під тиском англійців шах був вимушений знати

осаду з Герату та вивести війська. Наслідком гератського конфлікту стало значне поширення впливу та закріплення позицій Англії в Ірані.

Однак вплив Росії також зростає. Однією з нових форм співробітництва між Росією та Іраном стала взаємодія у військовій сфері. Ця взаємодія активізувалася саме під час гератського конфлікту та розвивалася в подальшому. У 30-х – 40-х роках це співробітництво стає постійним. Важливо зазначити, що у цей час Росія, подібно Англії, не відправляла до Ірану військових місій. Російська імперія самотужки визначала форми і обсяги військової підтримки, яку надавала Ірану. Каджарський Іран займав слабшу позицію на міжнародній арені, але він мав і свої цілі та інтереси та не підпорядковувався Росії безпосередньо. Скоріш, Росію та Іран можна назвати ситуативними союзниками в більшості випадків політичних дій та цілей обох держав.

Одним з напрямків російсько-іранських відносин даного періоду була підтримка Росією програми Ірану з модернізації. На межі 30-х – 40-х років XIX століття Росія брала участь у розвитку сфер військової техніки та технологій.

Наприкінці 40-х - початку 50-х років XIX століття загострилися протиріччя між провідними європейськими державами як на Сході, так і в Європі. У 1853 році починається Кримська війна. Стає питання про статус Ірану у відносинах з Росією під час воєнних дій. Російським дипломатам вдалося домогтися нейтральної позиції шахського уряду. У вересні 1854 року у Тегерані обидві сторони підписали Конвенцію про нейтральний статус Ірану у відношенні Росії. Це певним чином полегшило положення Російської імперії у час Кримської війни. Іран та Росія прагнули зберегти мирний характер відносин, оскільки це було запорукою для збереження стабільності в Каспійському регіоні та Закавказзі.

У зазначений період розвивалися взаємовигідні зв'язки між обома державами. Торгово-економічні відносини між Росією та Іраном розширювалися та зміцнювалися. Це поліпшення можна пояснити потребою російської економіки, що активно розвивалася у той час, у нових ринках збуту своєї

промислової продукції. З іншої сторони, Іран також потребував російських товарів та виходу на російські ринки.

Важливе значення для російсько-іранських торгових відносин мало запровадження восени 1821 року п'ятивідсоткового пільгового тарифу, який був скасований через десять років через послаблення позицій російських промисловців, які були пов'язані з ринками Ірану та Закавказзя та мали негативний вплив на місцевих робітників та ремісництво.

Значний вплив на розвиток торгових зв'язків між Росією та Іраном мав Туркманчайський мирний договір, за яким Росія отримала надзвичайно вигідні умови.

На початку 30-х років XIX століття значне місце у російському експорті до Ірану займала текстильна продукція. Значну частку становили метали та металеві вироби. Торгівля металами йшла успішно і в 40-50-і роки XIX століття.

Найбільшим попитом користувалися російські вироби із заліза та сталі, кинджали і шаблі, ножиці, складні ножі, вуздечки для коней, стремена, замки, цвяхи тощо. Великим попитом користувалися мідні вироби, серед них з Росії до Ірану експортувалися підноси, чайники, свічники, самовари. До Ірану вивозилися шкіри тварин, які використовувалися для виготовлення піхов, чобіт і валіз. Великим попитом в Ірані користувалися російські вироби зі скла, порцеляни й кришталю.

Крім того, Росії вивозилися папір, хутра, фарби. У північні провінції Ірану з Росії поставляли нафту і сіль, імпортували борошно, крупи, цукор та інші продукти харчування.

Для промисловості, що розвивалася, Росії були потрібні шовк-сирець, бавовна, а також фарби для тканин. Значне місце в імпорті з Ірану займали також продукти харчування.

У 1830 – 50-ті роки XIX століття спостерігалось деяке зменшення ввозу російських товарів до Ірану та збільшення притоку іранських товарів до Росії. Це можна пояснити конкуренцією на іранському ринку російських товарів з європейськими. В деяких районах Ірану, наприклад в Тебризі, перевагу мали

англійські текстильні товари. Вони становили значну частину всього імпорту до Ірану.

Характерною особливістю російсько-іранських торгових та економічних зв'язків до середини XIX століття є те, що вони більш активно розвивалися переважно у північних районах Ірану. В даний період для деяких областей та міст було характерним падіння товарообігу, в той час, коли в інших областях він зростав. Європейські товари, що прибували до Ірану були дешевшими ніж іранські вироби. Це мало негативний вплив на діяльність іранських ремісників, вироби яких не могли конкурувати з європейськими фабричними товарами. Та все одно, уряд Російської імперії прагнув забезпечити себе надійними ринками збуту продукції та джерелами сировини на Середньому Сході.

Таким чином, у дипломній роботі ми розглянули російсько-іранські відносини у 30-ті – 50-ті роки XIX століття та політику, яку проводив царський уряд у Персії. Для кращого розуміння зазначеного періоду були також коротко змальовані події, які передували підписанню Туркманчайського мирного договору у 1828 році.

Російсько-іранські відносини у цей проміжок часу переживали як етапи напруження, так і періоди мирного розвитку. Крім того, цей період характеризувався ще й геополітичним протистоянням в Ірані Російської та Британської імперій, які прагнули до економічного та політичного панування, та перетворення Ірану у плацдарм для розширення свого впливу на Середньому Сході.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: в 12 т. / ред. А.П. Берже. Тифлис, 1866–1904. Т. 8 : [Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии генерала-адъютанта барона Григория Владимировича Розена 1-го, 1831-1837] / под ред. Ад. Берже. - 1881. - [2], XXII, 1009 с.; Т. 9 : [Кавказ и Закавказье за время управления генерала-адъютанта генерала от инфантерии Евгения Александровича Головина, 1837-1842; Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии Александра Ивановича Нейдгардта, 1842-1844]. - 1884. - XXXI, 1013 с.

2. Бларамберг И. Ф. Воспоминания / Пер. с нем. О. И. Жигалиной и Э. Ф. Шмидта; ; Вступит. статья Н. А. Халфина; Комментарии О. И. Жигалиной; Отв. ред. М. С. Лазарев. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. 360 с.

3. Бларамберг И. Ф. Статистическое обозрение Персии // Записки Русского географического общества. СПб., 1853. Кн. 7. 358 с.

4. Внешняя политика России XIX-начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. / А.Л. Нарочницкий. М. : Наука, 1970. Сер. 1. Т. 7. 712 с.

5. Ермолов А.П. Записки 1816-1827 / Под ред. Я. А. Исакова. М.: Типография Т.Рис у Мясницких ворот, 1868. Ч. 2. 296 с.

6. Кавказский сборник, издаваемый с высочайшего соизволения по указанию государя великого князя Михаила Николаевича в бытность его главнокомандующим кавказской армией: в 32 т. — Тифлис: Тип. А.А. Михельсона, 1876—1912 гг. — Т. XXII. — 1901. 335 с.

7. Небольсин Г.П. Статистические записки о внешней торговле России, составленные Григорием Небольсиным / Г.П. Небольсин. - СПб.: Типография Департамента внешней торговли, 1835. Ч. 1. 283 с.

8. Русско-иранская торговля, 30-50-е годы XIX века: сб. документов / сост. Н. Г. Куканова. М.: Наука, 1984. 294 с.

9. Симонич И.О. Воспоминания полномочного министра 1832-1838 гг./ И.О. Симонич. - М.: Наука, 1967. 176 с.
10. Торговый договор, заключенный английским правительством с шахским двором Персии в 1841 году: собрание документов по истории Ирана в Новое время // Новая история Ирана. Хрестоматия. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. 328 с. С.83.
11. Юзефович Т. П. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. СПб.: Типография О.И. Бакста, 1869. 326 с.
12. Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to Neighboring Countries / compiled by C. U. Aitchison. 5th ed. Calcutta, 1933. Vol. 13. 388 p.
13. Абдуллаев Ф. А. Из истории русско-иранских отношений и английской политики в Иране в начале XIX века / Ф. Абдуллаев. - Ташкент: Фан, 1971. 135 с.
14. Абдуллаев Ю. Н. Астрабад и русско-иранские отношения (вторая половина XIX – начало XX в.) / Ю. Н. Абдуллаев. – Ташкент: Фан, 1975. 132 с.
15. Атаев Х.А. Торгово-экономические связи Ирана с Россией в XVIII - XIX в. / Х. А. Атаев. -М.: Наука, 1991. 286 с.
16. Ахмеджанов Г. А. Гератский вопрос в XIX веке //Ташкент: Издательство «ФАН. – 1971. 131 с.
17. Базиленко И. В. Тегеранская трагедия 1829 г. В истории российско-иранских отношений // Христианское чтение. 2017. №5. С. 168-181.
18. Балаян Б. П. Кровь на алмазе «Шах»: трагедия А. С. Грибоедова. — Ереван: Айастан, 1983. 179 с.
19. Балаян Б. П. Международные отношения Ирана в 1813-1828 гг. / Б. П. Балаян. - Ереван: Академии наук Армянской ССР, 1967. 325 с.
20. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России / В.В. Бартольд. – Л.: Ленинградского института живых восточных языков, 1925.-282 с.
21. Березин И.Н. Путешествие по Северной Персии. – Типография Губернского правления, 1852 г. 445 с.

22. Боде К. К. Очерки Туркменской земли и юговосточного побережья Каспийского моря. – 1856. 165 с.

23. Бутенко А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности / А. Бутенко. - СПб.: Типография товарищества И.Д. Сытина, 1910. 120 с.

24. Бушуев С.К. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России / С.К. Бушуев. - М.: МГУ, 1955. 116 с.

25. Галоян Г. А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории, их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции. М.: Мысль, 1976. 455 с.

26. Гулишамбаров С.И. Всемирная торговля в XIX веке и участие в ней России / С.И. Гулишамбаров. - СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1898. 230 с.

27. Ениколопов И.К. Грибоедов в Грузии и Персии / И.К. Ениколопов. - Тифлис: Заккнига, 1929. 207 с.

28. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток / И.К. Ениколопов. - Ереван: АН Армянской ССР, 1945. 200 с.

29. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке (XIX- начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций / О.И. Жигалина. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. 166 с.

30. Задонский Н.А. Опальные годы генерала Ермолова / Н.А. Задонский. // Вопросы истории. - М.: Правда, 1966. № 8. С. 16-23.

31. Залеман К.Г., Розен В.Р. Список персидским, турецко-татарским и арабским рукописям Библиотеки Императорского С.-Петербургского университета / К.Г. Залеман, В.Р. Розен. // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. - СПб.: Синодальная типография, 1887-1888. Т. 2. С. 241-262; Т. 3. С. 197-222.

32. Зоннештраль-Пискорский А.А. Международные торговые договоры Персии / А.А. Зоннештраль-Пискорский. -М.: Госиздат, 1931. 254 с.

33. Иванов М.С. Бабидские восстания в Иране. / М.С. Иванов. -М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1939. 175 с.
34. Иванов М.С. Антифеодальные восстания в Иране в середине XIX в. / М.С. Иванов. - М.: Наука, 1982. 247 с.
35. Иванов М.С. История Ирана, М.: Изд-во МГУ, 1977. 497 с.
36. Иванов М.С. Очерк истории Ирана / М.С. Иванов. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. 176 с.
37. Игамбердыев М.А. Русско-иранская война 1804-1813 гг. / М.А. Игамбердыев. - Ташкент: АН УССР 1955.164 с.
38. Игамбердыев М. А. Иран в международных договорах первой трети XIX века / М.А. Игамбердыев. - Самарканд: Издательство государственного университета, 1961. 267с.
39. Иоаннисян А.Р. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия / А.Р. Иоаннисян. - Ереван: АН Армянской,ССР, 1958.417 с.
40. Иранистика в России и иранисты - М.: Институт востоковедения РАН, 2001. - 240 с.
41. Исаев Г.С. Роль текстильной промышленности в генезисе и развитии капитализма в Росси 1760-1860 гг. / Г.С. Исаев. - Л.: Наука, 1970. 324 с.
42. История Востока: В 6 т. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т И90 востоковедения. — М. : Вост. лит., 1995 . Т. 4. Восток в новое время (конец XVIII — начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л.Б. Алаев и др. 2004. 608 С.
43. История дипломатии: дипломатический очерк. - М.: Госполитиздат, 1959. - 896 с.
44. Кавтарадзе А. Г. Генерал А.П. Ермолов / А. Г. Кавтарадзе. -Тула: Приокское книжное издательство, 1977. 119 с.
45. Каракоч Л. Два барса. Генерал Ермолов и принц Аббас-мирза Каджар // Родина. 2001. № 1. С. 96-98.
46. Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века. — М.: Высшая школа, 1963. 282 с.

47. Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России: Вторая половина XVIII – 80-е гг. XIX в. – М.: Изд-во МГУ, 1984. 328 с.

48. Ковалевский, П.И: Завоевание Кавказа Россией / П.И. Ковалевский. - СПб.: Типография М.И. Акинфьева, 1915. 270 с.

49. Кожекина М.Т., Федорова И.Е. Политика Великобритании и США на Среднем Востоке в английской и американской историографии (очерки). – М., 1989. 174 с.

50. Кузнецова Н.А. Первая русская сводная работа по истории русско-иранских отношений / Н.А. Кузнецова. // КСИНА. М.: МГУ, 1963, № 39. С. 20-27.

51. Кузнецова Н.А. Иран в первой половине XIX в. / Н.А. Кузнецова. -М.: Наука, 1983. 265 с.

52. Куканова Н. Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII – первой половине XIX в. (по материалам русских архивов). Саранск: Мордов. книж. изд-во, 1977. 286 с.

53. Куканова Н.Г. Торгово-экономические отношения России и Ирана в период позднего феодализма / Н.Г. Куканова. - Саранск: Мордовский университет, 1993. 168 с.

54. Кулагина Л. М. Россия и Иран (XIX - начало XX века); Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения; [отв. ред. Н. М. Мамедова]. - Москва Ключ-С, 2010. 272 с.

55. Кулагина Л.М., Дунаева, Е.В. Граница России с Ираном (история формирования) / Л.М. Кулагина. - М.: ИВ РАН, 1998. 116 с.

56. Кулишер И.М. Очерк истории русской торговли / И.М. Кулишер. - Пг.: Госиздат, 1923. 326 с.

57. Кюркчян А. А. Русско-иранская война 1826—1828 гг.: новые концепции современной историографии / А. А. Кюркчян. — Ереван: Издательство АН Армении, 1991. 297 с.

58. Ларин А. Б. Участие России в модернизационной программе Ирана в конце 30-х – 40-е гг. XIX в // Вестник ВУиТ. 2013. №1 (12). 7 с.

59. Лобысевич Ф.И. Поступательное движение в Среднюю Азию в торговом и дипломатическом отношениях / Ф.И. Лобысевич. - СПб.: Типография общества «Общественная польза», 1900. 205 с.

60. Мамедова Н.М. Взаимные интересы России и Ирана и их эволюция / Н.М. Мамедова. // Восток. - М.: Наука, 2007. №4. С. 120-135.

61. Мартыненко А. В., Грачева Е. З. Предпринимательство и межконфессиональная толерантность (на примере российско-иранских торговых отношений первой половины XIX в.) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – №. 6-2. С. 108-112

62. Медведев А.И. Персия: военно-исторический очерк / А.И. Медведев. - СПб.: Военная типография, 1909. 624 с.

63. Некрасова Е.В. Неизданные письма А.С. Грибоедова / Е.В. Некрасова. // Сборник Дела и дни. - Петроград: Госиздат, 1921. Кн. 2. С. 58-65.

64. Никонов О.А. Иран в стратегии экономического проникновения России на Восток (XVIII-первая половина XIX вв.) [Текст] / О.А. Никонов. // Проблемы истории отношений России с Афро-Азиатскими странами. Статьи, материалы и тезисы IX Всероссийской научной конференции обществоведов. - Владимир: ВГПУ, 2004. С. 13-18.

65. Орлик О.В. Россия в международных отношениях 1815-1829 гг. / О.В. Орлик. -М.: Наука, 1998. 270 с.

66. Очерки новой истории Ирана / Под ред. С.М. Алиева. - М.: Наука, 1978. 203 с.

67. Пашуто В.Т. Дипломатическая деятельность А.С. Грибоедова / В.Т. Пашуто. // Исторические записки. - М.: АН СССР, 1947. Т. 24. С. 124-147.

68. Петров Г.М. Новые материалы об убийстве Грибоедова / Г.М. Петров. // Ученые записки Института Востоковедения. Иранский сборник. -М.: АН СССР, 1953. Т. 3. С. 157-180.

69. Петрушевский И.П. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане 20-60-х гг. XIX в. / И.П. Петрушевский. - М.-Л.: АН СССР, 1937. 344 с.
70. Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М.Н. Покровский. - М.: Красная новь, 1924. 392 с.
71. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С.А. Покровский. - М.: АН СССР, 1947. 287 с.
72. Попов А.Л. Борьба за среднеазиатский плацдарм / А.Л. Попов. //Исторические записки. М.: АН СССР, 1940, №7. С. 182-235.
73. Попова О.И. А.С. Грибоедов в Персии. 1818 - 1823 гг. / О.И. Попова. - М.: Жизнь и знание, 1929.123 с.
74. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях / В.А. Потто. - СПб.: В. Березовский, 1885-1912. Т. 1.164 с.; Т.2. 188 с.; Т.3. 176 с.
75. Рахматуллин М. Император Николай I / М. Рахматуллин. // Наука и жизнь -М.: Медиа-пресс, 2002. № 1. С. 103-110.
76. Рожкова М. К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. 512 с.
77. Семенов Л.С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-е годы XIX века / Л.С. Семенов. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1963. 142 с.
78. Семенов Л.С. Россия и Англия. Экономические отношения в сер. XIX в. / Л. С. Семенов. - Л.: Наука, 1975.168 с.
79. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв. / Н.А. Смирнов. -М.: Соцэкгиз, 1958. 244с.
80. Стрельбицкий И. А. Земельные приобретения России в царствование императора Александра II-го с 1855 по 1881 год / сост. И. Стрельбицкий. - СПб. : Тип. братьев Пантелеевых, 1881. - VIII, 56 с.

81. Струве П.Б. Торговая политика России / П.Б. Струве. - СПб.: И. Трофимов, 1913. 244 с.
82. Сухоруков С. А. Англо-персидские отношения в середине XIX века : дис. – Санкт-Петербургский государственный университет, 2003. 227 с.
83. Талипов Н. А. Общественная мысль в Иране в XIX - начале XX в. - М., 1988. 295 с.
84. Терентьев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки Средней Азии / М.А. Терентьев. - СПб.: Тип. П. П. Меркулова, 1876. 264 с.
85. Тер-Оганов Н. К. Русско-иранские тайные переговоры 1853-1854 гг. и заключение конвенции о нейтралитете Ирана / Н. К. Тер-Оганов // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2021. – № 16(1). С. 191-199.
86. Тихонова А.А. Из истории английского проникновения в Персию в начале XIX века / А.А. Тихонова. // Ученые записки ЯГПИ им. К.Д. Ушинского. Вып. 22. - Ярославль, 1957. С. 12-24.
87. Утверждение русского владычества на Кавказе / Под ред. А. Берже. - СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1901. Т. 1. 219 с.
88. Фадеева И.Л. Специфика процессов модернизации в исторической ретроспективе XIX – XX вв. // Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана. - М., 1997. 196 с.
89. Фадеев А.В. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период / А.В. Фадеев. - М.: АН СССР, 1957. 284 с.
90. Фадеев А.В. Россия и Восточный кризис 20-х гг. XIX в. / А.В. Фадеев. - М.: Издательство Восточной литературы, 1958. 396 с.
91. Федоров М.П. Соперничество торговых интересов на Востоке / М.П. Федоров. - СПб.: Электро-типография Н.Я. Стойковой, 1903. 474 с.
92. Халфин Н.А. Вступительная статья // Симонич И.О. Воспоминания полномочного министра 1832 – 1838 гг.: Пер. с франц. – М., 1967. С. 2-18.
93. Харюков Л. Н. Англо-русское соперничество в Центральной Азии и исмаилизм. М.: Издат. Московского Унив., 1995. 240 с.

94. Шкунов В. Н. Российско-иранская торговля в 40-е гг. XIX в. // Теория и практика общественного развития. 2011. №7. С. 269-272.
95. Шкунов В.Н. Торговые связи Ирана со Средней Азией в 30-50-е г. XIX в. / В.Н. Шкунов. //Восток. -М.: Наука, 2006. №1. С. 103-105.
96. Шостакович С.В. Дипломатическая деятельность А.С. Грибоедова / С.В. Шостакович. - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. 294 с.
97. Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. – М., 1951. 212 с.
98. Allen W. E.D. and Muratoff P. Caucasian battlefields (A history of the wars on the Turko-Caucasian border 1828-1921). Cambridge, 1953. 614 p.
98. Curson G. Persia and the Persian Question [Text] / G. Curson. - L.: Benn, 1892. 640 p.
100. Issawi C. P. Economic history of Iran, 1800-1914. – 1971. 405 p.
101. Wilson A.T. The Persian Gulf / A.T. Wilson. - London: Allen and Unwin, 1954. 313 p.

